

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΕΤΟΣ 84ο • ΤΟΜΟΣ 167ος • ΤΕΥΧΟΣ 1833 • ΜΑΪΟΣ 2010

ΘΑΝΑΣΗΣ ΒΑΛΤΙΝΟΣ	<i>Ὁ τελευταῖος Βαρολάμης (Διήγημα)</i>
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΚΡΙΑΡΑΣ	<i>Ι. Θ. Κακριδῆς</i>
ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΛΙΣΑΝΔΡΑΤΟΣ	<i>Τρεῖς «Ἀπολογίες» (τοῦ Ροῖδη, τοῦ Λασκαράτου καί τοῦ Βάραλη) Ἐπιμέλεια-ἐπίμετρο: Τασία Εὐθυμιάτου-Ἀλισανδράτου</i>
ΝΙΚΟΣ ΑΛΙΦΕΡΗΣ	<i>Πρωινή ψαλμωδία (Πέντε ποιήματα)</i>
ΛΑΜΠΗΣ ΚΑΨΕΤΑΚΗΣ	<i>Μεσῶριο (Ποιήματα)</i>
ΚΑΛΛΙΑ ΠΑΠΑΔΑΚΗ	<i>Ποιήματα</i>
ΝΙΚΟΣ ΑΝΤΩΝΑΤΟΣ	<i>Τρία μικρά πεζά</i>
ΦΛΩΡΟΣ ΚΑΤΣΟΥΡΟΣ	<i>Πάντα τήν Κυριακή (Διήγημα)</i>
ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ	<i>Ἔρωσ ἔαρος καί ἦρος (Διήγημα)</i>
ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΑΝΕΥΛΑΒΗΣ	<i>Γιά τόν Ἄγρουπνοανγνωστοσυγγραφέα τῆς Ἄγρούπνιας τῶν Φίννεγκαν</i>
ΕΛ. ΠΟΛΙΤΟΥ-ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΥ	<i>Ἄλλα λόγια ν' ἀγαπιόμαστε</i>
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΡΟΥΛΗΣ	<i>Σολωμοφάγοι καί Καλδομάχοι</i>

Μηνολόγιο

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ • ΝΙΚΗ ΚΩΤΣΙΟΥ • ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΡΑΤΖΟΓΛΟΥ
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΑΓΓΕΛΑΚΗ-ΡΟΥΚ • ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΝΕΖΗΣ
ΛΑΟΝΙΚΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ • ΝΙΚΟΣ ΓΟΥΛΑΝΔΡΗΣ • ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΑΤΣΟΥΛΗΣ
ΒΕΝΙΑ ΒΕΡΓΟΥ • ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΡΥΣΟΠΟΥΛΟΣ

Δημήτρης Δημηρούλης

Σολωμοφάγοι και Καλβομάχοι

1. Τό εκδοτικό πρόβλημα

Έχοντας ολοκληρώσει τις εκδόσεις του Σολωμοῦ και του Κάλβου, εἶχα ως ἐπιμελητής τῆ χαρά νά δῶ τῆ θερμῆ ἀνταπόκριση τοῦ κοινοῦ ἀλλά καί τήν εὐνοϊκῆ ἀντίδραση ἀπαιτητικῶν κριτῶν. Χρόνια τώρα στήν ἀγορά τῶν γραφιάδων ἔχω μάθει νά ξεχωρίζω τῆ συμβατική φιλοφρόνηση ἀπό τόν τόνο τῆς ἀποδοχῆς. Δέν ξιπάζομαι εὐκολα ἀλλά δέν μπορῶ νά κρύψω ὅτι περίμενα τό λόγο τόν καλό μετά ἀπό καθημερινό μόχθο πολλῶν χρόνων. Εἶχα καί ἕνα γινάτι, πρέπει νά πῶ, μέ ἐκείνους πού παριστάνουν τούς φιλολόγους ἀλλά καταγίνονται μέ τά ἀπόνερα τῆς λογοτεχνικῆς ζωῆς, ἀντί νά στρωθοῦν καί νά δουλέψουν μέ τά κείμενα, τά ὅποια κατά τά ἄλλα ὑπερασπίζονται. Περίμενα βέβαια καί τῆ διαφωνία, πράγμα αὐτονόητο σέ τέτοια ἐγχειρήματα. Ὁ ἐπιμελητής ἀποφασίζει γιά ζητήματα πού θεωροῦνται ἀκόμη ἀνοιχτά στήν ἐπιστημονική θεωρία καί πράξη, συνεπῶς ἡ ἀντίρρηση εἶναι σχεδόν ἀναπόφευκτη. Κάτι τέτοιο, ὅπως δυστυχῶς συνηθίζεται στόν τόπο τῆς φαιδρᾶς πορτοκαλέας, δέν συνέβη. Ἄντ' αὐτοῦ προέκυψαν δύο τρεῖς ζηλωτές τῆς φιλολογικῆς καθαρότητας πού μετέφρασαν τήν ἐμπάθεια σέ δῆθεν ἐπίκριση. Δέν ἀμφιβάλλω ὅτι εἶναι προτιμότερο νά τούς ἀγνοεῖ κανεῖς. Σκέφτηκα ὅμως νά ἀξιολογήσω τῆ συμβουλή τοῦ Πλούταρχου γιά τό «πῶς ἄν τις ὑπ' ἐχθρῶν ὠφελοῖτο» καί νά τούς πάρω γι' ἀφορμή νά μιλήσω πλατύτερα, χωρίς νά χάσω τήν εὐκαιρία νά τούς τραβήξω λίγο τά αὐτιά.

Ἄς ἀρχίσουμε μέ τό ἄμεσο ἐρώτημα: πῶς ἐκδίδει κανεῖς κείμενα Νεοελλήνων συγγραφέων πού γράφτηκαν ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα ἕως σήμερα; Πρέπει νά σημειώσω ἐδῶ ὅτι στά ἑλληνικά, ὅταν πρόκειται γιά ἐκδοση/ἐπιμέλεια κειμένων, δημιουργεῖται κάποια ἀσάφεια στή χρήση τῶν ὄρων ἐκδότης (publisher) καί ἐπιμελητής (editor). Ἡ λέξη «ἐπιμελητής» δέν εἶναι πάντα ἐπαρκῆς γιά νά δηλώσει

αὐτόν πού ἀσχολεῖται μέ τήν ἐκδοση τῶν κειμένων, μέ ἀποτέλεσμα, ὅταν χρησιμοποιεῖται τό ρῆμα «ἐκδίδω» καί τό οὐσιαστικό «ἐκδότης», ὁ ἀναγνώστης νά περιέρχεται σέ σύγχυση, γιατί ἄλλοτε καταλαβαίνει «publisher» καί ἄλλοτε «editor». Γιά τήν παρούσα περίσταση ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νά μὴν ἐπεκταθῶ, ἀπλῶς νά σημειώσω ὅτι χρησιμοποιῶ τούς ὄρους ἀνάλογα μέ τά συμφραζόμενα καί πάντως ἀποκλείω τήν ἔννοια τοῦ «ἐκδότη» ὡς «publisher» καί τήν ἔννοια τῆς «ἐκδοσης» ὡς «publication». Περιορίζομαι ἔτσι στά «editor»/«edition» εἴτε μιλῶ γιά ἐπιμελητῆ/ἐπιμέλεια εἴτε γιά ἐκδότη/ἐκδοση.

Ὅποιος ἀσχολεῖται μέ τήν ἐπιμέλεια κειμένων πρέπει νά γνωρίζει ἐπαρκῶς τῆ βιβλιογραφία πού ἀναφέρεται στήν ἐκδοση ἔργων τῆς κλασικῆς καί τῆς μεσαιωνικῆς γραμματείας. Μπορεῖ τά νεότερα κείμενα νά μὴν παρουσιάζουν τά ἴδια προβλήματα οὔτε νά ἐντάσσονται στήν ἴδια ἀκριβῶς ἐκδοτική θεωρία, ὡστόσο ὑπάρχουν κοινά σημεῖα ἢ συναφεῖς προσεγγίσεις πού μποροῦν νά συμβάλουν σέ μιὰ ἐκατέρωθεν καλύτερη ἀντιμετώπιση τῶν ἐκδοτικῶν μεθόδων. Γιά τά νεότερα χρόνια, πού μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ, οἱ ἐκδοτικές θεωρίες διαφοροποιοῦνται κυρίως ὡς πρὸς δύο συναρτώμενα ζητήματα: ποῖο κείμενο θά θεωρήσουμε ὡς «copy-text» (ὡς «βασικό» κείμενο) καί ποιά ὑποθέτουμε ὅτι ἦταν ἡ «αὐθεντική» βούληση τοῦ συγγραφέα (ἡ ἀρχική, ἡ ἐνδιάμεση, ἡ τελική); Τά κείμενα βέβαια εἶναι ζόρικα πράγματα καί ἡ βούληση τοῦ συγγραφέα παντελῶς ἄγνωστη ἢ τελοσπάντων δυσπέλαστη. Σέ αὐτό τό πεδίο οἱ ἐπιμελητές ἀναπτύσσουν τίς θεωρήσεις τους, ἀναγνωρίζοντας ὅτι δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει μιὰ καθολική ἐφαρμογή πού νά καλύπτει ὅλα τά κείμενα. Στήν πράξη εἶναι ὑποχρεωμένοι νά λογαριάσουν ἰδιαιτερότητες καί παρεκκλίσεις, τῶν ὁποίων ἡ ὑποτίμηση θά ἔχει ὡς συνέπεια νά ἐξαναγκαστεῖ τό κείμενο νά ὑποταχθεῖ σέ ἀλλότριους καταναγκασμούς, δηλαδή νά ὑποστεῖ σοβαρῆ ἀλλοίωση.

Ἀφήνοντας κατά μέρος τήν ἄφθονη βιβλιογραφία, ἄς ἐπιμείνουμε στό ἐρώτημα: μέ τά δεδομένα τῆς σύγχρονης ἐκδοτικῆς θεωρίας καί τῆς κειμενικῆς κριτικῆς, πῶς πρέπει νά ἐκδίδουμε τούς Νεοελληνες συγγραφεῖς; Ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀναγκαστικά συνοπτική καί προσαρμοσμένη στό πνεῦμα τοῦ παρόντος κειμένου. Τό πρῶτο πού θά ἤθελα νά ἐπισημάνω εἶναι ἡ αὐτονόητη διαπίστωση ὅτι ἀποτελεῖ κέρδος γιά μιὰ κοινωνία νά διαθέτει ἀξιόπιστες ἐκδόσεις, τουλάχιστον τῶν σημαντικότερων λογοτεχνικῶν ἔργων. Ὅσο περισσότερες τόσο τό καλύτε-

Ὁ Δημήτρης Δημηρούλης γεννήθηκε τό 1952 στήν Ἁγιά Λαρίση. Τελευταῖα ἐπιμελήθηκε τόν τόμο Ἄνδρέας Κάλβος, Ὡδαί, Μεταίχμιο, Ἀθήνα 2009.

ρο. Καθώς, με τό πέρασμα του χρόνου, τό ίδιο τό «ύλικό» εμπλουτίζεται και τά κριτήρια μεταβάλλονται, οί εκδόσεις αυτές δέν μεταβιβάζονται άπλώς αλλά αναθεωρούνται, συμπληρώνονται, βελτιώνονται και, τό σημαντικότερο, υπερβαίνονται, κατά τίς αντιλήψεις και τίς ανάγκες κάθε εποχής. Σέ αυτές θά στηριχθεί ή ανάγνωση, ή διδασκαλία, ή κριτική και ή φιλολογία. Κάτι τέτοιο θά περίμενε κανείς και στά καθ' ήμᾶς, ἄν και ή πραγματικότητα γιά τά ἔργα τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ἄλλοτε ἐμφανίζει ἀδικαιολόγητα κενά και ἄλλοτε μεγάλες καθυστερήσεις σέ ζητήματα ἐκδοτικῆς ὑποδομῆς. Γιά παράδειγμα, ὁ Παλαμᾶς, ὁ Βάρναλης, ὁ Καβάφης, ὁ Καρυωτάκης χρειάζονται νέες ἐκδόσεις πού νά εἶναι φιλολογικά ἄρτιες και νά ὑπηρετοῦν καλύτερα τίς ανάγκες τοῦ σημερινοῦ ἀναγνώστη. Λεῖπουν στήν Ἑλλάδα σειρές ὅπως τοῦ Γκαλλιμάρ (La Bibliothéque de la Pléiade) στή Γαλλία ἢ τῆς Ὁξφόρδης και τοῦ Κάιμπριτζ στήν Ἀγγλία.

Σύμφωνα μέ τήν παράδοση τῆς ἐκδοτικῆς ἐπιστήμης, ὁ σημερινός ἐπιμελητής ἔχει τέσσερις ἐπιλογές, χωρίς νά ἀποκλείονται φυσικά τά ὑβρίδια. Ἡ πρώτη εἶναι ή κριτική ἐκδοση (δάνειο ἀπό τίς κλασικές σπουδές), πού ἀποσκοπεῖ στήν ἀποκατάσταση ἑνός αὐθεντικοῦ κειμένου, ἀξιοποιώντας τά διασωθέντα ἀντίγραφα, ἀφοῦ τό πρωτότυπο ἔχει ὀριστικά χαθεῖ. Συνοδεύεται ἀπό συστηματικό κριτικό ὑπόμνημα, ἀπό ὑποσελίδια δηλαδή παράθεση παραλλαγῶν και, συνήθως, ἀπό σύντομη ἀλλά συστηματική εἰσαγωγή γιά τήν ἐκδοτική ἱστορία τοῦ κειμένου, τά ἐργοβιογραφικά τοῦ συγγραφέα και ἄλλα συναφῆ πού ἀναφέρονται στήν ἐγκυρότητα τῆς ἀποκατάστασης και στήν ἀξιοπιστία τῶν πηγῶν. Οἱ μέθοδοι πού ἐφαρμόζονται γιά τήν πραγμάτωση μιᾶς κριτικῆς ἐκδόσης διαφέρουν ἀνάλογα μέ τή θεωρία πού ἀκολουθεῖ ὁ ἐκδότης ὡς πρὸς τόν ὀρισμό τοῦ «αὐθεντικοῦ» και ὡς πρὸς τίς τεχνικές τῆς ἀναζήτησής του. Ἡ δεύτερη εἶναι ή πανομοιότυπη ἢ «διπλωματική» ἐκδοση, ἐκείνη δηλαδή πού προσφέρει στόν σημερινό ἀναγνώστη ἕνα λογοτεχνικό ἔργο μέ τή μορφή πού κυκλοφόρησε στήν ἐποχή του. Ἀκόμη ὅμως και σέ αὐτή τή «φωτογραφική» ἀναπαραγωγή ὁ ἐκδότης πρέπει νά διαλέξει, σέ περιπτώσεις φερειπεῖν διαδοχικῶν ἐκτυπώσεων, ποιά ἐκδοχή τοῦ ἔργου θεωρεῖ ὅτι εἶναι πιό κοντά στή συγγραφική βούληση. Ἡ τρίτη εἶναι ή φιλολογική ἐκδοση ή ὁποία περιλαμβάνει τυπογραφική μεταγραφή τοῦ κειμένου (πιθανῶς και συγχρονισμό τῆς ὀρθογραφίας), ἀξιοποίηση τῆς ἐκδοτικῆς ἱστορίας του, συστηματική εἰσαγωγή, γλωσσικό και ἱστο-

ρικό σχολιασμό, πίνακες, εὔρητήρια και ἄλλα βοηθήματα πού ἀποσκοποῦν και ἐδῶ στήν ἀνάδειξη τοῦ «αὐθεντικοῦ» κειμένου, χωρίς ὅμως τή σχολαστική παράθεση παραλλαγῶν ἀπό τίς διάφορες ἐκδόσεις του. Ἡ τέταρτη εἶναι ή χρηστική ἢ ἐκλαϊκευτική ἐκδοση, ἐκείνη δηλαδή πού ἀπευθύνεται στό εὐρύ κοινό και ή ὁποία, ἐνῶ ἀπαιτεῖ ἀπό τόν ἐπιμελητή σοβαρή προεργασία και ἐκτεταμένη ἔρευνα, τελικά περιορίζει δραστικά τό σχολιασμό και τίς ἄλλες περικειμενικές δραστηριότητες και ἐπικεντρώνεται στό ίδιο τό κείμενο. Οἱ σωστές χρηστικές ἐκδόσεις θέλουν νά δώσουν ἕνα κείμενο «φιλικό» στόν ἀναγνώστη, προσιτό οἰκονομικά και συνάμα ἀξιόπιστο, χωρίς νά τόν βαρύνουν μέ πολλή φιλολογία και ἐρμηνεία.

Ἐκινώντας ἀπό τίς κρατοῦσες αυτές πρακτικές ὁ σημερινός ἐκδότης ἀποφασίζει γιά τόν δικό του δρόμο, συνυπολογίζοντας δύο σημαντικούς παράγοντες: τίς ἀπαιτήσεις τοῦ «ύλικου» του και τίς εἰκαζόμενες προσδοκίες ἢ ἀνάγκες τοῦ κοινού στό ὁποῖο ἀπευθύνεται κατά κύριο λόγο. Ἡ ἀπόλαυση και ή εὐκολία δέν πρέπει νά ὑποτιμηθοῦν, ἰδιαίτερα ὅταν ή ἐκδοση εἶναι χρηστική. Ἡ ἀπόπειρά του ἐπομένως πρέπει νά κριθεῖ σύμφωνα μέ τούς στόχους πού ἔχει θέσει και ὄχι μέ ξένα μέτρα. Δέν χρειάζεται νά ποῦμε πολλά γιά κάτι πού ἔχει ἀποδειχθεῖ ἱστορικά: καμιά ἐκδοση (οὔτε οἱ κριτικές) δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὀριστική. Ἡ πορεία τοῦ ἔργου στό χρόνο θά γεννήσει κάποια στιγμή τήν ἀνάγκη γιά ἀναθεώρηση, ἀκόμη και γιά ἀνατροπή. Ἐπίσης δέν ὑπάρχουν ἀλάνθαστες ἐκδόσεις, ἀφοῦ ή ἴδια ή τέχνη τοῦ ἐκδίδειν εἶναι μιᾶ συνεχῆς ἀναμέτρηση μέ τό δίλημμα «σωστό ἢ λάθος». Ὅποιος παίρνει τήν εὐθύνη τῆς διαρκoῦς ἀπόφασης δέν μπορεῖ νά ἔχει πάντα δίκιο. Ἡ παρανόηση, ή ἀβλεψία, ή ἀγνόηση και τό σφάλμα συνιστοῦν ὀλισθήματα πού δέν μποροῦν ποτέ νά διαχωριστοῦν ἀπό τή γνώση και τή μέριμνα. Ὑπάρχουν ὅμως πρόχειρες ἢ βιαστικές και ἀξιόπιστες ἢ ἔγκυρες ἐκδόσεις. Αὐτή εἶναι ή κρίσιμη διάκριση.

Θά συμφωνοῦσα μέ τήν ἀποψη τοῦ Γ. Π. Σαββίδη ὅτι

οἱ περιπτώσεις συγγραφέων τοῦ 19ου και τοῦ 20οῦ αἰώνα, πού ὄντως ἀπαιτοῦν κριτική ἐκδοση, μετριοῦνται κυριολεκτικῶς στά δάχτυλα.¹

¹ Γ. Π. Σαββίδης, «Ἐκδοτικές ἀπορίες ἑνός Νεοελληνιστῆ», *Τράπεζα Πνευματική*, 1963-1993, Πορεία, Ἀθήνα 1994, σ. 179.

Θά αφαιρούσα όμως σήμερα τήν τελευταία πρόταση και θά τήν αντικαθιστούσα μέ δύο λέξεις: «είναι ανύπαρκτες». Παλαιότερα (1935-1938) είχε διαφωνήσει ἐπ' αὐτοῦ, μέ τούς Ι. Συκουτρή και Ν. Β. Τωμαδάκη, ὁ Α. Πολίτης. Ἡ ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων, μέ ἐπίκεντρο τήν ἔκδοση τῶν αὐτογράφων τοῦ Σολωμοῦ, ἀπέδειξε ὅτι ὁ Πολίτης εἶχε δίκιο. Τό παραδέχθηκε ἔμμεσα και ἀπρόθυμα, μετά ἀπό πολλά χρόνια, ὁ Τωμαδάκης, θά ἄλλαζε φαντάζομαι και ὁ Συκουτρῆς γνώμη, ἂν ζοῦσε, γιά νά δεῖ τήν ἔκδοση τοῦ σολωμικοῦ ἀρχείου ἀπό τόν Πολίτη τό 1964. Αὐτό ἄλλωστε πού ὑποστήριζε ὁ Συκουτρῆς ἐπί τῆς οὐσίας, μιλώντας γιά κριτική ἔκδοση, δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό τή συστηματική φιλολογική/ἱστορική ἔκδοση ὅπως ἐπικράτησε στά νεότερα χρόνια. Ὁ τρόπος ὅμως πού διέθετε τό 1935 γιά νά κατανοήσει και νά περιγράψει τό ζήτημα τόν ὀδηγοῦσε μοιραῖα στό πρότυπο πού γνώριζε καλύτερα και τό ὅποιο δέν ἦταν ἄλλο ἀπό ἐκεῖνο τῆς ἔκδοσης κλασικῶν ἔργων.

Οἱ ἐλάχιστες κριτικές ἐκδόσεις Ἑλλήνων συγγραφέων πού ὑπάρχουν ἤ ἐφαρμόζουν τόν ὄρο καταχρηστικά (π.χ. ἡ ἔκδοση Παπαδιαμάντη ἀπό τόν Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλο) ἤ παραπλανητικά (π.χ. ἡ ἔκδοση τοῦ Κάλβου ἀπό τόν Φ. Μ. Ποντάνι (F. M. Pontani)). Στήν τελευταία μάλιστα περίπτωση ὁ σημερινός ἀναγνώστης ἀπλῶς χρησιμοποιεῖ τό κείμενο τῶν Ὡδῶν και, ὀρθῶς, ἀγνοεῖ τό κριτικό ὑπόμνημα πού δέν ἀναφέρεται στήν παράδοση τοῦ καθικοῦ κειμένου ἕως τό 1869² ἀλλά στά λάθη και τίς ἀβλεψίες τῶν μετέπειτα ἐκδόσεων. Ἡ προσφυγή στήν κριτική ἔκδοση γιά τά ἔργα τῶν Νεοελλήνων συγγραφέων εἶναι, ἐπομένως, και ὑπερβολική και ἀχρεῖαστη.

Ἡ πιστή τώρα ἀναπαραγωγή μέ τεχνικά μέσα τῆς πρώτης ἢ ἄλλης ἔγκυρης ἔκδοσης ἑνός κειμένου («διπλωματική» ἐκδοχή) ἔχει τό πλεονέκτημα ὅτι μεταφέρει στό σήμερα στοιχεῖα πού συνιστοῦν τήν ἱστορική του ταυτότητα: σελιδοποίηση, τυπογραφία, σχέδια, εἰκόνες, τυπογραφικές κοσμήσεις, γλωσσικές ἰδιαιτερότητες και ἄλλα πολλά πού ὀρίζουν τή σφραγίδα τοῦ χρόνου, ὅταν τό «ἐντυπο» συνάντησε γιά πρώτη φορά τούς ἀναγνώστες του. Τόσο ὅμως σέ

² Ἐννοεῖται ὅτι στήν παράδοση αὐτή περιλαμβάνονται και αὐτόγραφα τῶν Ὡδῶν (πού προηγήθηκαν ἀπό τήν ἐκτύπωσή τους τό 1824 και τό 1826), καθώς και θεωρημένα ἢ διορθωμένα ἀπό τόν ποιητή ἀντίτυπα τῆς ἔκδοσης (ἕως τό θάνατό του τό 1869), τά ὅποια ἐντοπίστηκαν ἀργότερα ἀπό τούς ἐρευνητές ἢ θά ἐντοπιστοῦν στό μέλλον.

αὐτή τήν περίπτωση ὅσο και στήν παρόμοια τῆς πιστῆς ἀναπαραγωγῆς τῶν χειρογράφων ἑνός συγγραφέα μόνο ἕνας περιορισμένος ἀριθμός εἰδικῶν ἀναγνωστῶν θά ἀξιοποιήσει τά προσφερόμενα δεδομένα. Τό πιό πιθανό εἶναι οἱ περισσότεροι, πού ἀναζητοῦν μόνο τό κείμενο, νά ἀποξενωθοῦν ἀπό τήν ἀνοίκεια μορφή και ἀπό τίς ξεχασμένες ἰδιαιτερότητες. Ἡ προσωπική μου ἐμπειρία ἀπό τή «διπλωματική» ἀναπαραγωγή τῆς πρώτης ἔκδοσης τῆς Πάπισσας Ἰωάννας τοῦ Ροῦδη (Μεταίχμιο 2005) φανερώνει ὅτι ἡ ἀκριβής μεταγραφή τοῦ κειμένου και ἡ ἀνανεωμένη τυπογραφική του ἐμφάνιση (μέ τή διατήρηση τοῦ πολυτονικοῦ και τῆς στίξης και μέ ἐπεμβάσεις μόνο στίς περιπτώσεις ἐμφανῶν λαθῶν) θά ἦταν προτιμότερη γιά τό εὐρύ κοινό. Ἡ παλαιά μορφή δέν διευκολύνει τήν ἀνάγνωση.

Ἡ φιλολογική ἔκδοση ἀναμφίβολα ἀποτελεῖ τόν πιό πρόσφορο τρόπο ἔκδοσης τῶν ἔργων τῆς νεότερης λογοτεχνίας και, παρά τίς ὅποιες ἐξαιρέσεις, χρησιμοποιεῖται εὐρύτατα, σέ διάφορες ἐκδοχές. Ἡ κύρια μέριμνα ἔχει φυσικά νά κάνει μέ τήν ἀξιοπιστία τοῦ ἔργου. Ὁ ἐκδότης πρέπει νά ἀποφασίσει ποιά μορφή τοῦ κειμένου θά ἀποτελέσει τή βάση γιά τήν ἐργασία του. Μπορεῖ νά διαλέξει τό αὐτόγραφο τοῦ συγγραφέα ἢ ἕνα ἔγκυρο δακτυλόγραφο ἢ ἕνα ἐγκεκριμένο ἀντίγραφο ἢ τήν πρώτη ἔντυπη ἔκδοση πού θεωρήθηκε ἢ ἐγκρίθηκε ἀπό τόν ἴδιο ἢ μία μεταγενέστερη ἔκδοση πού ἐγινε μέ τήν ἄμεση ἢ ἔμμεση συγκατάθεσή του και, ἀφοῦ γίνει αὐτό, νά συγκρίνει τό βασικό κείμενο μέ ἄλλες ἐκδοχές του γιά νά βελτιώσει ἢ νά διορθώσει τή μορφή του ἢ γιά νά ὑποδείξει ἐνδιαφέρουσες παραλλαγές, προσφεύγοντας, ἐπιβοηθητικά, σέ ἀξιοποιήσιμες πληροφορίες πού σχετίζονται μέ τή διαδρομή του στό χρόνο. Ἡ πρόθεση, στήν περίπτωση αὐτή, ἀποβλέπει στήν ἐλάχιστη και ἀπολύτως ἀναγκαῖα παρέμβαση, και ἐστιάζεται στήν ἀνάδειξη ἑνός κειμένου πού θά εἶναι ὅσο τό δυνατόν πιό κοντά στήν πρόθεση τοῦ ἀπόντος συγγραφέα.

Βέβαια τά πράγματα συνήθως δέν εἶναι τόσο ἀπλά. Σέ ὀρισμένες περιπτώσεις δέν ἔχουμε οὔτε χειρόγραφα οὔτε δακτυλόγραφα οὔτε ἔγκυρα ἀντίγραφα οὔτε ἔγκυρες ἐκτυπώσεις σέ βιβλίο, ἀλλά διάσπαρτες δημοσιεύσεις στόν καθημερινό ἢ περιοδικό Τύπο (π.χ. Παπαδιαμάντης). Σέ ἄλλες τά ἔχουμε ὅλα ἢ πάνω ἀπό ἕνα, ὅποτε ὁ ἐκδότης πρέπει νά ἀποφασίσει ποῖο θά ἐμπιστευτεῖ περισσότερο και, στή συνέχεια, νά αἰτιολογήσει τήν προτίμησή του. Ὑπάρχουν και πιό περίπλοκες ὑποθέσεις (βλ. Σολωμός) πού ἀπαιτοῦν τελείως διαφορε-

τική προσέγγιση. Έκτός από τό κείμενο ό επιμελητής πρέπει να φροντίσει για τόν συστηματικό γλωσσικό, ιστορικό και φιλολογικό σχολιασμό, για τή συγγραφή συστηματικής εισαγωγής στην οποία τά κύρια αντικείμενα θά είναι ή εργοβιογραφία του συγγραφέα, ή παράδοση του κειμένου, ή κριτική πρόσληψή του και οι κύριες επιδιιώξεις τής καινούργιας έκδοσης. Επίσης πρέπει να τή συνοδεύσει με έπαρκή βιβλιογραφία και, αν χρειαστεί, με εύρετήρια και πίνακες που να διευκολύνουν τόν χρήστη. Η προσέγγιση διαφέρει από εκδότη σε εκδότη, ανάλογα με τό τί αποφασίζει να περιλάβει ή να αποκλείσει από τή δική του έκδοχή, σε γενικές γραμμές όμως ή αξιοπιστία του κειμένου, ή επάρκεια του σχολιασμού και ή πληρότητα τής εισαγωγής συνιστούν αναγκαίους όρους για μία φιλολογική έκδοση. Χωρίς τέτοιες εκδόσεις, ή έστω παρόμοιες, δημιουργείται σοβαρό πρόβλημα στη δημόσια ανάλωση σημαντικών λογοτεχνικών έργων.

Οι χρηστικές εκδόσεις, στη σημερινή τους πλέον έκδοχή, μπορεί να απέχουν πολύ από τις φιλολογικές, φροντίζουν όμως να προσφέρουν έγκυρα κείμενα με έλάχιστο ή καθόλου σχολιασμό και με στοιχειώδη εισαγωγή. Όλο και πιο συχνά οι εκδόσεις αυτές απορρέουν από τις φιλολογικές και απευθύνονται στο εύρύ κοινό. Κατά κανένα τρόπο δεν επιτρέπεται ό εκδότης που τήν υιοθετεί, να αμελήσει τό ζήτημα τής έγκυρότητας για τή μορφή του έργου. Οι εκδόσεις αυτές είναι όντως απαραίτητες και επιτελούν σημαντικό έργο στην έπαφή τής λογοτεχνίας με μεγάλο αριθμό αναγνωστών. Σε πολλές χώρες τής Ευρώπης (λ.χ. Ιταλία) υπάρχουν εκλαϊκευμένες εκδόσεις όχι μόνο λογοτεχνίας αλλά και φιλοσοφίας, ιστορίας και πολλών άλλων ανθρωπιστικών επιστημών (βλ. επίσης τά άγγλικά Penguin). Για τά έλληνικά δεδομένα ή περίπτωση του «Γαλαξία» υπήρξε έμβληματική, μολονότι ή φροντίδα για τά κείμενα δεν ήταν πάντα επάρκεις.

Όπως έχω ήδη πει οι τέσσερις αυτοί τρόποι έκδοσης κειμένων ούτε απόλυτοι είναι ούτε πάντοτε τόσο άμειγς. Σε κάθε περίπτωση ό εκδότης ή οι εκδότες καθορίζουν τό πλαίσιο των άρμοδιοτήτων τους και πληροφορούν τόν αναγνώστη για τις άρχές που διέπουν τήν εργασία τους. Είναι σαφές ότι πρόκειται για έπιστημονική δουλειά και ή φιλολογική γνώση είναι βασικό μέσο για τή διεκπεραίωσή της. Είναι λάθος όμως να πιστεύει κανείς ότι ένας ικανός φιλόλογος, χωρίς κριτική όξυνια και έρμηνευτικό τάλαντο, μπορεί να επιτελέσει ένα τόσο πολύπλευρο έργο. Δεν προηγούνται οι «εκδότες» και έπονται οι

«έρμηνευτές». Ό ίδιος άνθρωπος πρέπει να συνδυάζει και τά δύο. Κάθε έκδοση είναι μία σύνθετη έρμηνευτική πράξη, ή οποία πρέπει να απαλλαγεί από τήν άγωνα και αδιέξοδη έμμονή των επιμελητών στη «βούληση» του συγγραφέα. Ακόμη και ως υπόθεση εργασίας δεν έχει καμία αξία. Αυτό που μετρά είναι να εξηγηθεί ό τρόπος με τόν όποιο ό ίδιος ό εκδότης κατέληξε στις αποφάσεις του. Κανείς ποτέ δεν μπορεί να γνωρίζει τί θά έκανε ό συγγραφέας για τό έργο του, αν είχε τή δυνατότητα. Θα διάλεγε τήν πρώτη ή τήν τελευταία έκδοχή; Μήπως θά προτιμούσε τήν έπιστροφή στο χειρόγραφο ή τήν προσφυγή σε κάποιο διορθωμένο δικό του αντίτυπο; Μπορούμε ασφαλώς να κάνουμε βάσιμες υποθέσεις, δεν χρειάζεται όμως να τις ταυτίζουμε με τήν ανέκκλητα χαμένη «βούληση» του συγγραφέα.

Για να αντιμετωπιστούν τά προβλήματα μιας έκδοσης δεν απαιτούνται μόνο τεχνικές ικανότητες και άσκημένες δεξιότητες. Έξίσου απαραίτητος είναι ό διαστοχασμός των έννοιών, ό έλεγχος τής μεθόδου και τό κοσκίνισμα τής όρολογίας. Δεν είναι, για παράδειγμα, δεδομένες οι χρήσεις έννοιών όπως «κείμενο», «συγγραφέας», «βούληση», «πρόθεση», «αναγνώστης», και δεν γίνεται να έχουν τό ίδιο άπήχημα σε κάθε έποχή και για κάθε συγγραφέα. Ό επιμελητής μιας έκδοσης δεν τοποθετείται μόνο έναντι τής ιστορικής μεταβίβασης του κειμένου αλλά και έναντι τής έποχής του. Κάτι τέτοιο άλλωστε επιβάλλεται από τά ίδια τά πράγματα.

Αν ακολουθήσουμε τήν όδό τής άπορίας θά καταλήξουμε στο άναπόφευκτο σχεδόν έρώτημα: Τελικά τί είναι ένας «εκδότης» ή «επιμελητής»; Τί συνεισφέρει ή μεσολάβησή του; Πόσο μπορεί να επηρεάσει τή συγκρότηση του ίδιου του έργου; Υπάρχει κίνδυνος παραποίησης ή «μόλυνσης» τής γραφής από τήν παρέμβασή του; Πρέπει να έχει έπίγνωση του ρόλου του, να τόν άσκει με νουνεχή δισταγμό και νηφάλια αυτοκριτική, ή άρκει να διεκπεραιώσει μία περίπου «χειρωνακτική» εργασία; Χωρίς τέτοια ή παρόμοια έρωτήματα θεωρώ ότι ή τέχνη του επιμελεϊσθαι ή εκδίδειν κείμενα μπορεί να κάνει κακό στην ίδια τήν υπόστασή τους, γιατί τά επαναφέρει στο χρόνο ως μνημεία και όχι ως ένδεχόμενες άναμετρήσεις με τή ματιά τής ανάγνωσης.

2. Παραδείγματα: Σολωμός-Κάλβος

Όπως στην τάξη τής ζωής έτσι και στην τάξη του λόγου τά πιο αναπάντεχα πράγματα μπορούν να συμβούν. Η περιπέτεια είναι ή

καλύτερη κατάληξή τους. Σέ μιά τέτοια περιπέτεια βρέθηκα, από άλλους δρόμους και για άλλους λόγους, περί τά τέλη τῆς εικοστῆς χιλιετίας. Ἡ ἀρχή ἔγινε μέ τόν Σολωμό. Ἐπέστρεψα σέ αὐτόν μετά ἀπό πολλά χρόνια, ἀναζητώντας ἀπαντήσεις σέ ἐρωτήματα πού εἶχαν νά κάνουν μέ τήν ποίηση. Ἀναπόφευκτα, ξαναδιαβάζοντας τόν Σολωμό, σκόνταψα στό ἐκδοτικό πρόβλημα. Δέν χρειάζονταν ιδιαίτερες ικανότητες γιά νά ἀντιληφθῶ ὅτι ἡ ἐκδοση τῶν σολωμικῶν ἔργων, πέρα ἀπό τήν καθαρά τεχνική/φιλολογική της πλευρά, εἶχε νά κάνει μέ περίπλοκα ζητήματα ἐρμηνείας, τά ὁποῖα σχετίζονταν μέ τήν ἴδια τήν ὑπόσταση τῆς σολωμικῆς ποίησης. Χρησιμοποίησα, γιά νά περιγράψω τήν κατάσταση πού ὀνομάζουμε «σολωμικό ἔργο», τή λέξη «ἀρχεῖο».

Μέ τή χρήση τῆς λέξης, ἡ ὁποία δέν ἔγινε τυχαῖα, ἤθελα νά διατυπώσω τή δική μου θεωρία γιά τό περιεχόμενο, τή μορφή καί τή διακίνηση ἑνός ὑλικοῦ πού δέν πρόκειται ποτέ νά τιθασευτεῖ, ἀκριβῶς γιατί ἡ ὑπόστασή του εἶναι «ἀρχεακή», δηλαδή ἡ διαχείρισή του ἔχει νά ἀντιμετωπίσει ἀνεπίλυτα, ὡς ἐκ τῆς φύσεώς τους, προβλήματα ἀπροσδιοριστίας καί ἀταξίας. Γιά νά ἐξετάσω αὐτά καί ἄλλα συναφῆ θέματα ἔγραψα ἕνα ἐκτενές δοκίμιο³ τό 2003 στό ὁποῖο προσπάθησα νά δώσω τή δική μου ἀποψη γιά τή σολωμική ποίηση, συζητώντας τά περίφημα «αὐτονόητα»: ἔννοιες ὅπως «ἔργο» καί «κείμενο», «ἀπόσπασμα» καί «γλώσσα», «ἐκδοση» καί «ἀνάγνωση». Στό τέλος πρόσθεσα καί ἕνα κεφάλαιο στό ὁποῖο ἀντιμετώπιζα τό ζήτημα μιᾶς ἠλεκτρονικῆς ἐκδοσης τοῦ σολωμικοῦ ἀρχείου (στό διαδίκτυο ἢ σέ μορφή CD-ROM) μέ τήν πεποίθηση ὅτι κάποιος ἄνθρωπος στήν Ἑλλάδα θά γνώριζαν παρόμοια ἐγχειρήματα, πού ἤδη εἶχαν γίνει μέ ἐξαιρετικά ἀποτελέσματα στό ἐξωτερικό, καί ἐπίσης μέ τήν ἐλπίδα ὅτι κάποιος ἀπό τούς περί τά φιλολογικά τυρβάζοντες θά ἀντιλαμβάνονταν τίς καινούργιες προοπτικές γιά τήν ἔρευνα, τή διδασκαλία, ἀλλά καί τήν ἀνάγνωση, πού πρόσφερε ἡ ραγδαίως μεταβαλλόμενη πραγματικότητα στό χῶρο τῶν μέσων. Διαψεύστηκα σέ ὅλα τά ἐπίπεδα καί μέ χίλιους τρόπους. Γιά θεωρίες θά μιλάμε τώρα...

Ἡ μακαριότητα τῆς ἑλληνικῆς διανόησης, στήν πανεπιστημακῆ της κυρίως ἀμφίση, ἐνοχλεῖται ἀπό ὅσα δέν καταλαβαίνει καί τά

³ Βλ. Δημήτρης Δημηρούλης, *Φάκελος «Διονύσιος Σολωμός»*. Ἀνατομία ἑνός ἐθνικοῦ θρίλερ, Μεταίχμιο, Ἀθήνα 2003.

ἀπορρίπτει πρῖν κἀν τά κατανοήσει.⁴ Τό τοπίο στίς φιλολογικές σπουδές, παγιωμένο ἐδῶ καί δεκαετίες σέ σταθερές θεματικές, ἀκόμη καί διαμάχες, δέν ἄφηνε περιθώρια γιά διάλογο. Ἀπό τόν εὐρύτερο χῶρο τῆς «πολιτιστικῆς» δημοσιογραφίας, ἐκτός ἀπό τήν ἀναμενόμενη ἀδιαφορία ἢ τά μισόλογα πού οὔτε θέλουν οὔτε δέν θέλουν (ἄλλη μορφή δυσφορούσας ἔλξης αὐτή!), ἐμφανίστηκαν καί κάποιος πού ἀντέδρασαν ὀργισμένα, γιατί ἀγόρασαν τό βιβλίο θαρρώντας ὅτι εἶναι ἀστυνομικό μυθιστόρημα! Μέ λίγα λόγια ὅλα πῆγαν ὅπως θά περίμενε κανείς: μονόπαντα καί ἀγκουσεμένα. Σέ αὐτή τήν περίσταση ἤρθε καί ἡ πρόταση τοῦ Νώντα Παπαγεωργίου, πάλαι ποτέ συμφοιτητῆ καί νῦν ἐκδότη, νά ξεκινήσουμε μιά σειρά νεοελληνικῆς ποίησης στό Μεταίχμιο. Συμφωνήσαμε νά ἀναλάβω τήν ἐποπτεία καί νά ἐπιμεληθῶ Σολωμό, Κάλβο, καί πιθανῶς Καβάφη, Καρυωτάκη, ἄν εἶχα τό κουράγιο.

Ξεκίνησα μέ συγκεκριμένες ἐκδοτικές ἀποφάσεις. Οἱ ἐξαιρέσεις καί οἱ ἰδιαιτερότητες, πού ἀναπόφευκτα ἐμφανίζονται σέ τέτοια ἐγχειρήματα, θά ἐπεξηγοῦνταν κατά περίπτωση. Ἡ πρώτη δύσκολη ἀπόφαση εἶχε νά κάνει μέ τό τονικό σύστημα: πολυτονικό ἢ μονοτονικό; Ἡ ἐκλογή τοῦ πολυτονικοῦ εἶχε πολλά πλεονεκτήματα: τήν οἰκείωση τῶν παλαιότερων γενεῶν μέ αὐτό, τή σύνδεση ἀπόλαυσης καί μορφῆς (σέ ὀρισμένες περιπτώσεις ἀκόμη καί συνάρτηση νοήματος καί πολυτονικῆς γραφῆς). Τό σπουδαιότερο: τήν ἀποφυγή τοῦ τεράστιου μύχθου τῆς μεταγραφῆς στό μονοτονικό καί τῶν πολλῶν προβλημάτων πού ἀναφέρονται σέ κάθε βῆμα καί ἀπαιτοῦν ὑπεύθυνη ἀντιμετώπιση. Ἡ πρόκριση τοῦ μονοτονικοῦ ὅμως ἦταν προτιμότερη γιά τόν σημερινό καί τόν μελλοντικό ἀναγνώστη καί ἀπελευθέρωνε τόν ποιητικό λόγο ἀπό τή φετιχοποίηση τοῦ τονισμοῦ καί τῆς ὀρθογραφίας.

⁴ Παραθέτω τή θρασύτατη παρατήρηση ἑνός νεοελληνιστῆ τοῦ Ἀθῆναι: «Ἐπειδή τό ἐκδοτικό ζήτημα τῆς σολωμικῆς ποίησης διακρίνεται ἀπό τέτοια στοιχεῖα ὥστε νά παραμένει στή φιλολογική μόδα, πρόσφατα ὡς μιά νέα ἐκδοχή "ἐπιλύσης" του προτάθηκε, γενικά καί ἀφηρημένα, μιά ἠλεκτρονική ἢ διαδίκτυακή ἐκδοση, μέ τό ἐπιχείρημα ὅτι τό "σολωμικό κείμενο διατίθεται γιά τίς νεόκοπες ἐφαρμογές τοῦ υπερκειμένου, τῶν υπερμέσων καί τῆς ὑπερεκδοτικῆς τέχνης" (Δημήτρης Δημηρούλης, [...]). Δυστυχῶς, στίς μέρες μας δέν ἐκσυγχρονίζεται μόνο ἡ γνώση, ἀλλά καί ἡ ἀγνοία πού ὑποδέεται τή γνώση» (Εὐρ. Γαραντούδης, ἐφ. *Τά Νέα*, 30.12.2006). Μετρώ τά λόγια μου, δέν τά πετῶ τυχαῖα, γιατί: α) δέν κρίνεις ποτέ ἕνα βιβλίο μέ μιά φράση παριστάνοντας κακομοίρικα τόν Δαλάι Λάμα τῆς κριτικῆς, β) δέν ἐκτοξεύεις κομψηλιθίως χαρακτηρισμούς πού δικαιολογοῦν ἀκόμη καί τή φρονηματίζουσα «χειροδικία», καί γ) δέν μιλάς γιά πράγματα πού δέν γνωρίζεις καί τά ὁποῖα πολύ γρήγορα θά ἀναγκαστεῖς νά παραδεχτεῖς.

Γιά όρισμένους ή γραμματική μορφή και ή ιστορία της μπορεί νά είναι σημαντικές (άν και ακόμη δέν είδαμε νά αξιοποιούνται στή μελέτη τής νεοελληνικής ποίησης), γιά άλλους όμως ή ποίηση, άν δέν γίνει οίκεϊος λόγος, ακόμη και σέ αυτό τό επίπεδο, μοιάζει απόμακρη και ξένη. Έπιπλέον, ή πρακτική του έκσυγχρονισμού τής όρθογραφίας κλασικών έργων είναι συνήθης πρακτική στην Εύρώπη εδώ και πολλές δεκαετίες, όχι μόνο σέ χρηστικές εκδόσεις αλλά και σέ φιλολογικές/κριτικές. Μολονότι δέν υποτιμώ τά εθνικά διλήμματα, ιδιαίτερα σέ ζητήματα γλώσσας και τέχνης, έκρινα ότι είναι πιά καιρός ό Έλληνας αναγνώστης νά έχει τούς μεγάλους ποιητές στή γραμματική μορφή τής γλώσσας πού επικρατεί σήμερα και, καλώς ή κακώς, έχει πιά θεσμοθετηθεί σέ όλα τά επίπεδα και όχι σέ μία μορφή πού καθόρισε τό παρελθόν. Προσωπικά, γιά παρόμοια ζητήματα, δέν υπήρξα ποτέ φανατικός. Μολονότι από συνήθεια και άγωγή γράφω πολυτονικά, θεωρώ ότι πρόκειται γιά προσωπική ιδιορρυθμία τήν όποία δέν θά ήθελα νά μετατρέψω σέ ιδεολόγημα.

Δεύτερο σημαντικό έρώτημα ήταν εκείνο πού είχε νά κάνει μέ τή μορφή του σχολιασμού: θά είναι μόνο γλωσσικός, θά μπει στό τέλος ως γλωσσάρι ή θά είναι ύποσελίδιος και θά περιλαμβάνει πολλές άλλες πληροφορίες γιά νά διευκολυνθεί ό αναγνώστης; Διάλεξα τελικά αυτό πού είναι κοινή πρακτική σέ εκδόσεις νεότερων (άλλά κλασικών πλέον) συγγραφέων από φημισμένους εκδοτικούς οίκους, όπως γιά παράδειγμα είναι αυτοί τής Όξφόρδης και του Κάιμπριτζ. Ό σχολιασμός δέν θά είναι άυστηρά γλωσσικός και θά είναι ύποσελίδιος. Έπίσης, παρά τό υπερβολικό του πράγματος, όρισμένες λέξεις θά επαναλαμβάνονται από ένότητα σέ ένότητα, ώστε νά μή χρειάζεται ό αναγνώστης νά ανατρέχει στά τυφλά γιά νά δει μία εξήγηση σέ προηγούμενες ή επόμενες σελίδες. Η συνειδητή επανάληψη, στην περίπτωση αυτή, γίνεται γιά τήν εύκολία του αναγνώστη και δέν πρέπει νά κριθεί σαν σύμπτωμα άμέλειας ή προχειρότητας. Δέν βρήκα πολλούς νά διαφωνούν μέ κάτι τέτοιο ή, γενικότερα, νά μήν προτιμούν τίς ύποσημειώσεις στον πάτο τής σελίδας και όχι σωρευμένες στό τέλος, όπου και παραμένουν, συνήθως, ξεχασμένες.

Βέβαια τό πρόβλημα ήταν τί επεξηγεί κανείς και τί αφήνει ως έχει. Τί θεωρεί ότι μέ τό χρόνο έχει θολώσει νοηματικά και τί εξακολουθεί νά ζει. Πολύ γρήγορα κατάλαβα πόσο ύποκειμενικές είναι τέτοιες αποφάσεις. Αντιλήφθηκα ακόμη ότι μόνο μέ τή δεύτερη ή και τήν

τρίτη επανέκδοση μπορεί νά μειωθεί ή έκταση τής άύθαιρεσίας. Τό δίλημμα του έπιμελητή επεκτείνεται όμως και σέ κάτι άλλο: πρέπει νά είναι έξαντλητικός ό σχολιασμός, μέ κίνδυνο νά στριμώξει στή σελίδα τό ποιητικό κείμενο, ή νά είναι στοιχειώδης και νά αφήσει τόν ποιητικό λόγο νά λειτουργήσει, ακόμη και μέ τά σκοτεινά του σημεία; Διάλεξα τό δεύτερο, γιατί, άν διάλεγα τό πρώτο, ό πολυμαθής σχολιασμός μπορεί νά εκτόπιζε τή φράση του ποιητή.

Τό τρίτο έρώτημα ήταν πιά σοβαρό. Ξεκινώντας κανείς μία τέτοια έκδοση σημαίνει ότι ρίχνει μία ματιά στό χώρο του βιβλίου και ψάχνει νά βρει τί διατίθεται ως έργο του Σολωμού. Η εικόνα πού είδα ήταν ή εξής: εκτός από πρόχειρες εκδόσεις δήθεν «Άπάντων» του ποιητή, ό αναγνώστης είχε μόνο δύο σοβαρές επιλογές, τήν τρίτομη έκδοση του Λίνου Πολίτη, πού έγινε στό τέλος τής δεκαετίας του 1940 και στις άρχές τής επόμενης, και τήν έκδοση του Στυλιανού Άλεξίου, πού έγινε τό 1994. Η έκδοση Πολίτη, χωρίς εισαγωγή, μέ τίς σημειώσεις στό τέλος κάθε τόμου και τό γλωσσάρι στό τέλος του «Παραρτήματος» του δεύτερου τόμου, ήταν δύσχρηστη και παρωχημένη, χωρίς αυτό νά σημαίνει ότι πρέπει νά θεωρηθεί φιλολογικά αναξιόπιστη. Ίσα ίσα ό Πολίτης ως έπιμελητής έκανε κάτι πού θεωρώ σοφό: ακολούθησε τήν έκδοση Πολυλά (1859), τήν όποία έμπλούτισε και διόρθωσε. Έπίσης, συγκέντρωσε τά ιταλικά (άν και ό διαχωρισμός του πρωτοτύπου από τή μετάφραση και ή ένταξή τους σέ διαφορετικούς τόμους δημιουργεί προβλήματα στον αναγνώστη), ένσωμάτωσε τή «Γυναίκα τής Ζάκυθος» και αναδημοσίευσε τά «Προλεγόμενα» του Πολυλά.

Ό Άλεξίου ακολούθησε έντελως διαφορετική όδό. Χαλκέντερος φιλόλογος, αλλά κριτικός άλλης εποχής, εργάστηκε συστηματικά και έκανε ενδιαφέρουσες προτάσεις γιά τήν άνάγωση του σολωμικού άρχείου (π.χ. «Πόρφυρας»), κατέληξε όμως σέ μία μέθοδο πού δικαιολογημένα προκάλεσε αντιδράσεις (όχι πάντα καλόπιστες). Θεώρησε ότι μπορεί νά έρμηνεύσει τήν «άληθινή» πρόθεση του Σολωμού και από τό χαώδες άρχείο νά βγάλει ολοκληρωμένα έργα. Παρέλειψε έτσι τίς εξαίσιες παραλλαγές των «Έλεύθερων Πολιορκημένων», άπάλειψε πολλά νεανικά ποιήματα του Σολωμού, όλα τά σατιρικά, ακόμη και τήν «Ωδή στό Μάρκο Μπότσαρη», μέ τό σαθρό επιχείρημα ότι δέν είναι έργα άντάξια του ποιητή. Στίς άδυναμίες πρέπει νά προσμετρηθούν ή ένταξη του λεξιλογίου στό τέλος του βιβλίου, καθώς

καί ἡ ἀνυπαρξία εἰσαγωγῶν γιά τίς ἐπιμέρους ἐνότητες. Ἐντούτοις, ἄν ὁ Ἄλεξιου δήλωνε ἐξαρχῆς ὅτι ἡ ἐκδόσή του δέν φιλοδοξεῖ νά ὑποκαταστήσει τή βούληση τοῦ ποιητῆ καί ξεκαθάριζε ὅτι πρόκειται γιά δική του ἐρμηνευτική πρόταση, δέν θά ὑπῆρχε ιδιαίτερο πρόβλημα. Τό σολωμικό ἀρχεῖο δέν ἀπαγορεύει μιά τέτοια ἐκδοτική ἀπόφαση. Ὅρισμένες ἀντιρρήσεις ὅμως φαίνονται ὑπερβολικές καί ἄδικες, γιατί ἔγιναν μέ τήν προϋπόθεση ὅτι δῆθεν ὑπῆρχε μιά πρόταση γιά μιά λειτουργική ἐκδοση τοῦ Σολωμοῦ πού νά ὑπηρετεῖ καλύτερα τόν ἐραστή τῆς ποίησης. Κάτι τέτοιο ὅμως δέν ὑπῆρχε.

Μετά ἀπό αὐτές τίς διαπιστώσεις, ἦταν προφανές τό κενό στό ζήτημα τῆς διαθεσιμότητας τοῦ σολωμικοῦ ἔργου γιά τόν σημερινό ἀναγνώστη. Ἀποφάσισα λοιπόν νά ἀναλάβω μιά καινούργια ἐκδοση, ἔχοντας στό νοῦ μου ὡς κύριο ἀποδέκτη τό εὐρύ κοινό καί ὡς φροντίδα τῆς ἐπιμέλειάς μου τό ἐλληνικό ἔργο τοῦ Σολωμοῦ. Ἐννοεῖται ὅτι ἤμουν γνώστης τοῦ κρίσιμου ἐρωτήματος γιά τό «ἀδύνατον» μᾶς ὀριστικῆς διευθέτησης τοῦ σολωμικοῦ ἀρχείου, καθῶς καί τῆς διαμάχης ἀνάμεσα στούς «συνθετικούς» καί στούς «ἀναλυτικούς» ἐπιμελητές τοῦ ἔργου του. Μολονότι ἀναγνώριζα τή σημασία ὀρισμένων ἀναλυτικῶν προσεγγίσεων (κυρίως τῆς «Γυναίκας τῆς Ζάκυθος» ἀπό τήν Ἑλένη Τσαντσάνογλου), δέν ἔβλεπα κάποια οὐσιαστική μετουσίωσή τους σέ ἀναγνώσιμο κείμενο. Ἐπρόκειτο γιά μιά κοπιαστική καί εὐσυνείδητη ἀνάγνωση τῶν χειρογράφων τοῦ Σολωμοῦ πού ἀναπαρήγαγε τό χάος τοῦ ἀρχείου καί, ἀκόμη χειρότερο, θεωροῦσε δεδομένα τά στάδια διαφορετικῶν ἐπεξεργασιῶν, καθῶς καί τήν ὑπαρξη ἑνός ἔλλογου σχεδιασμοῦ. Μπορεῖ νά μὴν ὑπῆρχε φανερή προσφυγή στή βούληση τοῦ ποιητῆ ἀλλά ἡ χρήση τῶν «ἀντικειμενικῶν» δεδομένων (τρόπος γραφῆς, διαφορές στό χρῶμα τοῦ μελανιοῦ καί στήν ποιότητα τῆς γραφίδας, ἄλλα παρακειμενικά στοιχεῖα) κατέληγε ἔμμεσα στή δῆθεν ἀποκάλυψη τῆς «πραγματικῆς» πρόθεσῆς του βάσει ἀνεφεσίβλητων τεκμηρίων.

Μέ τό ζήτημα ἀσχολήθηκα ἐπίμονα, γιά νά καταλήξω σέ τρεῖς ἀποφάσεις: α) ἡ μόνη «δυνατή» ἐκδοση τοῦ Σολωμοῦ, μέ κριτήριο τήν πιστότητα, ἦταν ἐκείνη πού ἔκανε τό 1964 ὁ Πολίτης μέ τά *Αὐτόγραφα Ἔργα* (τά ὁποῖα ἐπανεκδίδονται ἀργά ἀπό τό Μορφωτικό Ἰδρυμα τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας μέ διορθώσεις καί βελτιώσεις· τό πλεονέκτημα μᾶς τέτοιας ἐκδόσεως εἶναι ἡ φωτογραφική ἀναπαραγωγή τοῦ σολωμικοῦ ἀρχείου καί ἡ ὅσο γίνεται ἀκριβῆς μεταγραφή

του)· β) μιά τέτοια ἐκδοση (πού ἀποδίδει τό χάος, τήν ἀνάμειξη σημειώσεων, στοχασμῶν καί ποιητικῶν δοκιμῶν, τή σύμμειξη ἰταλικῶν καί ἐλληνικῶν, τήν ἀνορθογραφία τοῦ ποιητῆ καί γενικά τόν αὐτοκαταστροφικό οἴστρο τῆς ποιητικῆς του ἐργασίας) δέν εἶναι μόνο μὴ ἀναγνώσιμη ἀλλά καί πλήρως ἀκατανόητη γιά τό κοινό πού διαβάζει σήμερα ποίηση (καί ὅλοι γνωρίζουμε ὅτι τελικά δέν πρόκειται γιά (τό) εὐρύ κοινό)· τό ἴδιο «ἀδύνατη» εἶναι καί μιά κριτική ἐκδοση τοῦ Σολωμοῦ, γιά τούς λόγους πού ἤδη παρέθεσα (ἀλλά καί γιά πολλούς ἄλλους πού ἔχουν συζητηθεῖ στό παρελθόν)· γ) οἱ «ἀναλυτικές» προσεγγίσεις μπορεῖ νά προσφέρουν σημαντική βοήθεια στούς εἰδικούς ἀλλά εἶναι ἐξίσου μὴ ἀναγνώσιμες, ἐπομένως ἀπομένει ἡ ἀναγκαστική προσφυγή στή «συνθετική» μέθοδο, σέ αὐτή δηλαδή πού ἰδιοφυῶς υἰοθέτησε ὁ Πολυλάς, συνέχισε ὁ Πολίτης καί ὀδήγησε στά ἄκρα ὁ Ἄλεξιου.

Ἀπό τή στιγμή πού διάλεξα τόν τρόπο τῆς ἐκδόσεως ἔπρεπε νά ἐπιλύσω ἐπιμέρους προβλήματα: α) μέ ἐνδιέφερε νά ἐκδώσω τά ἐλληνικά ποιήματα καί πεζά τοῦ Σολωμοῦ καί ὄχι νά ἐπιχειρήσω μιά ἐκδοση «Ἀπάντων»· β) αὐτή ἡ ἀπόφαση ἀπέκλειε τόσο τήν ἀλληλογραφία τοῦ Σολωμοῦ (γραμμική στό σύνολό της σχεδόν στά ἰταλικά), ὅσο καί τά ἰταλικά του ἔργα (ποιήματα καί πεζά)· γ) θεώρησα τά ἰταλικά τοῦ Σολωμοῦ σημαντικά, γιατί τά ἔγραψε ὁ Σολωμός, καί ἐπομένως ἐνδιαφέρουν (ἀκόμη καί ἕνα σημείωμα γιά ψώνια τοῦ Σολωμοῦ ἐνδιαφέρει), ἀλλά ἐπί τῆς οὐσίας πρόκειται γιά ἔργα σχεδόν «ἀνυπαρκτα», ἀφοῦ οὔτε στήν ἰταλική οὔτε στήν ἐλληνική λογοτεχνία εἶχαν κάποια σημαίνουσα ἀπήχηση· ἐπιπλέον, στήν ἱστορία τῶν σολωμικῶν σπουδῶν, τά ἰταλικά ποιήματα θεωροῦνται μέτρια στιχουργήματα· τό ἐνδιαφέρον μας γι' αὐτά εἶναι φιλολογικό καί ὄχι ποιητικό· τά ἰταλικά τοῦ Σολωμοῦ εἶναι σάν νά μὴ διαβάστηκαν ποτέ· δ) μέ κέντρο τόν Πολυλά καί μέ προσφυγή σέ ὅλες τίς ἐκδόσεις σολωμικῶν ἔργων ἀπό «συνθετικούς», «ἀναλυτικούς» ἢ «ἀδιάγνωστους» θά ἐπιχειροῦσα μιά καινούργια ἐκδοση τοῦ Σολωμοῦ· ε) γιά τό σκοπό αὐτό θά ἀξιολογοῦσα προτάσεις, παρατηρήσεις καί διορθώσεις ὄλων ἐκείνων πού ἀσχολήθηκαν σοβαρά μέ τήν ἐκδοση τοῦ σολωμικοῦ ἀρχείου· στ) τά χειρόγραφα τοῦ Σολωμοῦ θά τά συμβουλευόμουν συνεχῶς ἀλλά δέν θά ἐπεδίωκα, μέ τό πρόσχημα κάποιων «νέων» ἀναγνώσεων ἢ «ἐλαφρῶν» διορθώσεων, νά ἰσχυριστῶ ὅτι πρόκειται γιά μιά θεμελιώδη ἀναμόρφωση τοῦ σολωμικοῦ ἀρχείου· ζ) ἡ ἀρχική πρόθεση γιά χρηστι-

κή έκδοση δέν είναι πραγματοποιήσιμη: από τήν ἴδια τή σύστασή του τό ἕλικό ἐπέβαλλε μιά μεικτή μέθοδο, γνωστή ἄλλωστε στους εἰδήμονες, ὅταν πρόκειται γιά ἔργα σύγχρονων συγγραφέων· ἡ μέθοδος αὐτή εἶναι φιλολογική καί ἱστορική μέ ὀρίζοντα τή χρηστικότητα γιά τόν σημερινό ἀναγνώστη τῆς ποίησης.

Ἐπειτα ἀπό πολύχρονη διεργασία κατέληξα, ἐπιπροσθέτως, στίς ἐξῆς ὀριστικές ἀποφάσεις, πού ἀποτυπώνονται ἄλλωστε καί στό τελικό ἀποτέλεσμα:⁵ α) ἔκδοση τῶν ἑλληνικῶν ποιητικῶν καί πεζῶν ἔργων τοῦ Σολωμοῦ σέ ἕναν τόμο καί σέ προσιτή τιμή, β) ἔκτενης εἰσαγωγή γιά τό βίο καί τό ἔργο τοῦ Σολωμοῦ καί πλήρης εἰδοποίηση τοῦ ἀναγνώστη γιά τίς προτάσεις τοῦ ἐπιμελητῆ, γ) ἐνημερωτικά σημειώματα γιά τίς ἐπιμέρους ἐνοότητες, πάντα στό τέλος, ὡς σχόλια τοῦ ἐπιμελητῆ, γιά νά μή διασπᾶται ἡ προσοχή τοῦ ἀναγνώστη, δ) ὑποσελίδιος γλωσσικός καί ἱστοριοφιλολογικός σχολιασμός, ε) συμπεριληψή τῶν περισσότερων παραλλαγῶν, στό τέλος κάθε ἔργου: τυχόν ἀποκλεισμός τους θά στερούσε τήν ἑλληνική λογοτεχνία ἀπό σπάνια ποιητικά διαμάντια, στ) μεταγραφή στό μονοτονικό καί ἀντίστοιχη προσαρμογή τῆς ὀρθογραφίας, ζ) παράλληλη παρουσίαση ἐκδοτικῶν προτάσεων ἄλλων ἐπιμελητῶν (λ.χ. «Πόρφυρας», «Ἡ Φαρμακωμένη στόν Ἄδη», «Carmen Seculare»), ἔτσι ὥστε ὁ ἀναγνώστης νά διαπιστώσει, ἰδίως ὀμμασι, τί σημαίνει «ἐκδοτικό πρόβλημα» στόν Σολωμό, η) ἀξιοποίηση ὅλης τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας ὥστε νά βελτιωθεῖ ἡ μορφή τοῦ κειμένου, θ) ἀναδιάταξη τῶν ἐνοτήτων, ξεκινώντας ἀπό τά γνωστά καί σημαντικά ἔργα καί συνεχίζοντας μέ τά δευτερεύοντα λυρικά καί σατιρικά: κάτι τέτοιο συνεπάγεται ὅτι διαταράσσεται ἡ χρονική διαδοχή ὑπέρ μιᾶς θεματικῆς κατάταξης πού διατηρεῖ τό ξεδίπλωμα τῆς ἡμερολογιακῆς καταγραφῆς μόνο ἐντός τῶν ἐνοτήτων, ι) χρονολόγιο γιά τό βίο καί τό ἔργο τοῦ Σολωμοῦ, ἐπιλεγμένη βιβλιογραφία καί πίνακας κυρίων ὀνομάτων, ια) δημοσίευση σέ παράρτημα τῶν «Προλεγομένων» τοῦ Πολυλά ὄχι ἀπό ἐκδοτική ἰδιορρυθμία ἀλλά μέ τό σκεπτικό ὅτι συνοδεύουν καί θά συνοδεύουν τό σολωμικό ἔργο ὡς ἀξεπέραστο παρακολούθημα, ιβ) ὁ τόμος νά συνοδεύεται ἀπό CD στό ὄποιο ἡ Λυδία Κονιόρδου θά διαβάξει τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ σολωμικοῦ ἔργου.

⁵ Βλ. σχετικά Διονύσιος Σολωμός, *Ἔργα. Ποιήματα καί Πεζά*, Μεταίχμιο, Ἀθήνα 2007.

Μέ αὐτές τίς ἐκδοτικές προκρίσεις προχώρησα στή δοκιμασία πού λέγεται ἀναμέτρηση μέ τό «ἀρχεῖο» πού ἄφησε ὁ Σολωμός. Ἐννοεῖται ὅτι στηρίχθηκα στό μόχθο πολλῶν ἄλλων, πράγμα πού δέν παρέλειψα ἐπανειλημμένως νά ἀναγνωρίσω. Ἐπίσης, ποτέ δέν ἀπέκρουσα σέ τί ἀκριβῶς ἀποσκοπεῖ ἡ ἔκδοση οὔτε συγκάλυψα τίς δυσκολίες. Σέ ἕνα πράγμα ὅμως διαφοροποιήθηκα ἀπό τόν «προτε-σταντισμό» πολλῶν ἐκδοτῶν. Γιά μένα ὁ «Σολωμός» δέν εἶναι μόνο τό «ἀρχεῖο» του ἀλλά καί ὅ,τι πέρασε ἀπό γενιά σέ γενιά ὡς «Σολωμός», εἴτε αὐτό ἦταν πρόταση ἢ ἐνθύμηση τοῦ Πολυλά εἴτε «ἔγκριση» τοῦ Πολίτη. Θεωρῶ ἐπίσης ὅτι, ὅσο χρήσιμη καί ἂν εἶναι ἡ συνεχιζόμενη φιλολογική αὐστηρότητα στήν ἀναμόχλευση τοῦ σολωμικοῦ ἀρχείου, ἄλλο τόσο χρήσιμη εἶναι καί ἡ μορφή τοῦ σολωμικοῦ κειμένου πού πέρασε σέ ἔργα τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Γιά παράδειγμα, ἐνῶ ὑπάρχουν «πιστότερες» ἀποδόσεις τῶν στοχασμῶν τοῦ ποιητῆ γιά τούς «Ἐλεύθερος Πολιορκημένους», ἡ ἀπόδοση τοῦ Πολυλά εἶναι ἀπείρως σημαντικότερη, γιατί κατέστη ἡ ἴδια λογοτεχνικό κείμενο καί ἀποτυπώθηκε στό λόγο τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς λογοτεχνίας.

Ἀπέφυγα ἔτσι νά ἀναστατώσω τήν παράδοση μέ ἀσήμαντες ἐπιμέρους διορθώσεις ἢ ἀνακατατάξεις τῶν κειμένων. Ἀπέφυγα ἐπίσης νά διορθώσω τόν Σολωμό (π.χ. «Ἕγνος εἰς τήν Ἐλευθερίαν») μέ τό ἐπιχείρημα ὅτι ὁ ἴδιος θά πρόκρινε δημοτικότερους τύπους. Οἱ ἐπιμελητές πού προτείνουν κάτι τέτοιο (συμπεριλαμβανομένου τοῦ Πολίτη), τό κάνουν κατά παράβαση ἑνός βασικοῦ ἐκδοτικοῦ κανόνα: ἀπό τή στιγμή πού ἕνα κείμενο δημοσιεύτηκε ζῶντος τοῦ ποιητῆ καί δέν ἔχουμε ἄλλες δικές του μεταγενέστερες παρεμβάσεις, δέν εἶναι σωστό νά διερμηνεύουμε ἐμεῖς τίς προθέσεις του καί νά προβαίνουμε, μέ τέτοιο ἀπερίσκεπτο τρόπο, στήν ἰδεολογική «διόρθωση» τῶν ἔργων του. Ἐκτός ἀπό αὐτά θεώρησα ὅτι, στό σύνολο τῆς ἔκδοσης, ἔπρεπε νά ἀποδοθοῦν στή σημερινή νεοελληνική λέξεις, φράσεις καί παραθέματα στά ἀρχαῖα ἑλληνικά, στά λατινικά καί σέ ὅλες τίς ἄλλες σύγχρονες εὐρωπαϊκές γλώσσες.

Ἐγνώριζα τότε (καί ὅταν τό σκέφτομαι ἀκόμη μελαγχολῶ) ὅτι δέν ἦταν τά πράγματα ὥριμα στήν Ἑλλάδα (οὔτε διέθετα τήν ἀνάλογη τεχνική, ὀικονομική καί θεσμική ὑποστήριξη) γιά νά προχωρήσω σέ μιά παράλληλη ἠλεκτρονική ἔκδοση πού νά περιλάμβανε τά αὐτόγραφα τοῦ Σολωμοῦ, τή μεταγραφή τους, τήν ἔκδοση τοῦ Πολυλά, τήν

άλληλογραφία του στο πρωτότυπο και σε μετάφραση, τά σπουδαιότερα μελετήματα γι' αυτόν, τίς μελοποιήσεις τῶν ποιημάτων, τίς ἐξεικονίσεις του στο πέρασμα τοῦ χρόνου και ἕνα σωρό ἄλλα πράγματα (ὡς κείμενο, ἤχο και εἰκόνα) πού νά ἐπιτρέπουν, σέ ὅποιον ἐπιθυμεῖ, νά ἐντρυφήσει διαφοροτρόπως στο σολωμικό ἀρχεῖο.

Δούλεψα μέ σιωπηλή ἐπιμονή πολλά χρόνια γιά νά ὀλοκληρώσω τήν ἐκδοση. Ὅταν τέλειωσα, και ἀφοῦ πέρασε ἀρκετός καιρός, θεώρησα ὅτι μποροῦσα νά πῶ μέ βεβαιότητα τρία πράγματα: α) ἡ ἐκδοση εἶχε μεγάλη ἀπήχηση και αὐτό ἦταν θετικό, β) ἔγινε φανερό, παρά τίς (δικαιολογημένες ἢ ἀδικαιολόγητες) ἀντιρρήσεις ὀρισμένων, ὅτι δέν ἐξαπάτησα τόν ἀναγνώστη οὔτε ὅσους ἀσχολοῦνται συστηματικότερα μέ τίς σολωμικές σπουδές, και γ) τό ἀντίτυπο, πού κρατῶ πάντα γιά τόν ἑαυτό μου, γέμισε μέ παρατηρήσεις γιά παραλείψεις, πού μπορεῖ νά περνοῦν ἀπαρατήρητες στούς ἀναγνώστες, ἀλλά ἐμένα μέ φέρνουν στά ὄρια τῆς ἀπόγνωσης. Ἐχω μάθει ὅμως, μετά ἀπό τόσα χρόνια στο κουρμπέτι, ὅτι τίποτε δέν γίνεται ἐξ αὐτομάτου και χωρίς κόστος. Οἱ «καθαροί», οἱ «ποῦροι», αὐτοί πού ἔχουν στή φαντασία τους τή χώρα τῶν ἵπποτῶν τῆς ἀμόλυπτης (ἀλλά στέρφας) τράπεζας, εἶναι πάντα ἐκεῖνοι πού ἐργάζονται ἐλάχιστα γιά τή λογοτεχνία και ἀπολαμβάνουν μηδενικά τήν περιπέτεια τῆς γραφῆς. Αὐτούς τοὺς εἶχα ἀποκλείσει ἐκ τῶν προτέρων ἀπό τό κοινό μου. Ἄλλωστε ποτέ δέν συνομίλησα μαζί τους. Οἱ ἴδιοι, ὡς φθονεροὶ σπερμολόγοι, μπερδεύονται στο δρόμο μου, διεκδικώντας, κατά τό κοινῶς λεγόμενον, και τά «σπασμένα».

Μετά τόν Σολωμό ἦρθε ἡ ὥρα τοῦ Κάλβου. Ἐδῶ ἡ κατάσταση ἦταν διαφορετική, γιατί οἱ εἴκοσι ὠδές ἐκδόθηκαν ἀπό τόν ἴδιο τόν ποιητή (τό 1824 ἡ Λύρα και τό 1826 τά Λυρικά). Σώθηκαν επίσης μιά πρώτη γραφή τῆς Λύρας πού φέρει τόν τίτλο Ἰωνιάς, καθώς και ἕνα ἀντίτυπό τῆς σέ βιβλιοθήκη τῆς Γενεύης μέ χειρόγραφες διορθώσεις «ἡμαρτημένων» ἀπό τόν ποιητή. Ἀκολούθησα και στήν ἐκδοση αὐτή τίς βασικές ἀρχές τῆς ἐκδοσης Σολωμοῦ: προσαρμογή στο μονοτονικό, ἐξομάλυνση και ἐνοποίηση τῆς ὀρθογραφίας, διόρθωση ὀρθογραφικῶν σφαλμάτων, ἀπάλειψη διπλοτυπιῶν, ἐλάχιστες παρεμβάσεις στή στίξη, σεβασμός κατά τά ἄλλα στίς πρῶτες ἐκδόσεις, ἀξιοποίηση παρατηρήσεων και ὑποδείξεων τῶν πιό σημαντικῶν, ἕως σήμερα, ἐκδοτῶν. Θεώρησα επίσης σκόπιμο νά προσθέσω τήν πρώτη ἐλληνική ὠδή («Ἐλπίς Πατρίδος») πού δημοσίευσε ὁ Κάλβος στο

Λονδίνο τό 1819 (και ἐντόπισε ὁ Λ. Ζαφειρίου τό 2003), καθώς και μιά χρηστική μορφή τοῦ πρώμου «Ἀποσπάσματος ἄτιτλου ποιήματος».

Ἀποφάσισα νά μεταθέσω τό «Σημειώσεις και πίναξ λέξεων και φράσεων» και τό «Ἐπισημειώσεις», τά ὅποια ὁ Κάλβος εἶχε προσθέσει στο τέλος τῆς Λύρας γιά νά διευκολύνει γλωσσικά τόν γαλλόφωνο ἀναγνώστη και γιά νά ἐπεξηγήσει τοὺς μετρικούς κανόνες τῆς στιχουργίας του, σέ «Παράρτημα», γιά νά μήν ἐμποδίζεται ἡ ματιά καθώς διαβάσει τά ποιήματα. Και σέ αὐτή τήν ἐκδοση ἀντιμετώπισα τό πρόβλημα τῆς ἔκτασης τοῦ ὑποσελίδιου σχολιασμοῦ: ὁ Κάλβος ἐπιβάλλει συστηματικότερη γλωσσική, φιλολογική και ἱστορική ἐξήγηση, ὡστόσο ἔπρεπε νά γίνει διακριτικά και μέ φειδώ, γιά νά μή φορτωθεῖ τό ποίημα μέ τόση ἀνάλυση πού νά χαθεῖ μέσα στή σελίδα. Δέν εἶναι λίγες οἱ φιλολογικές ἐκδόσεις Εὐρωπαϊῶν κλασικῶν ποιητῶν τῆς νεότερης λογοτεχνίας πού βουλιάζουν τόν ποιητικό λόγο στόν ὠκεανό τοῦ σχολιασμοῦ, ἔτσι ὡστε σέ κάθε σελίδα ὁ στίχος νά στριμώχεται σχεδόν στο περιθώριο, γιά νά χωρέσουν τά ἐρμηνεύματα. Σέ ὀρισμένες μάλιστα ἀκραῖες περιπτώσεις ἡ τακτική αὐτή καταλήγει σέ «τυπογραφικά τερατοεργήματα».⁶ Δέν θά ἤθελα ὁ λόγος τοῦ Κάλβου νά μήν μπορεῖ νά ἀναπνεύσει στο χαρτί και ἔτσι νά ἀποξενώνεται τό ποίημα. Ἐπίσης, φρόντισα νά συνοδεύεται ἡ ἐκδοση ἀπό χρονολόγιο, ἐπιλογή βιβλιογραφίας, πίνακα κυρίων ὀνομάτων και ἕνα CD στο ὅποιο ὁ Βασίλης Παπαβασιλείου διαβάσει ὅλες τίς ὠδές τοῦ Κάλβου. Και στήν περίπτωση αὐτή ἡ ἀρχική πρόθεση γιά χρηστική ἐκδοση λοξοδρόμησε και πῆρε περισσότερο τή μορφή τῆς φιλολογικῆς ἐκδοσης. Ὅπως στόν Σολωμό, ἀκόμη περισσότερο στήν περίπτωση τοῦ Κάλβου, θεώρησα ὅτι δέν ἀρκεῖ νά περιοριστῶ στά καθήκοντα τοῦ ἐπιμελητῆ, μέ τή στενή ἔννοια, και ὅτι ἔπρεπε νά ἐργαστῶ συστηματικά γιά νά προτείνω τή δική μου κριτική θεώρηση στόν σημερινό ἀναγνώστη. Ἡ ἀπόφαση αὐτή κατέληξε στή συγγραφή ἐκτενοῦς εἰσαγωγῆς (ἔκτασης σχεδόν ἐνός κανονικοῦ βιβλίου) στήν ὁποία, ἐκτός ἀπό τήν ἀφήγηση τῆς βιογραφίας τοῦ Κάλβου, ὑπάρχει και μεθοδική ἐξέταση τῆς ποιητικῆς, τῆς γλώσσας, τῆς στιχουργίας και τοῦ ὕφους του, ἐνῶ παράλληλα δίνονται και τά

⁶ M. Delcroix και F. Hallyn, *Εἰσαγωγή στίς σπουδές τῆς λογοτεχνίας*, Gutenberg, Ἀθήνα 2000, σ. 266.

εύρύτερα ιστορικά και φιλολογικά συμφραζόμενα. Ἡ ἐρμηνευτική προσέγγιση στήν περίπτωση τοῦ Σολωμοῦ ἐκκινουῖσε ἀπό τίς ἔννοιες τοῦ «ἀρχείου» καί τῆς «δυσγλωσσίας», ἐνῶ στὸν Κάλβο ἀπὸ τίς παραλλάξεις τῆς «ξενότητας».

Τὸ ζήτημα τῶν ἰταλικῶν προέκυψε καί ἐδῶ. Ἐννοεῖται πῶς οἱ δὴποτε ἔγραψε ὁ Κάλβος, καί σέ ὁποιαδήποτε γλώσσα, μᾶς ἐνδιαφέρει ἀσυζητητί. Γιά τὴν ἀξία ὡστόσο τῶν ἰταλικῶν ποιητικῶν του ἔργων ἡ κρίση εἶναι ὁμόφωνη, ὅπως καί γιά τὸν Σολωμό: Ἴταλοί καί Ἕλληνες συμφωνοῦν ὅτι ὡς «Ἴταλός» ποιητής ὁ Κάλβος εἶναι μετριότατος, ἂν ὄχι κακός. Ἐπομένως, χωρὶς τίς ὠδές, καί ὁ Κάλβος θά εἶχε μείνει δίχως ἀναγνώστες. Ἀπὸ τὴν ἐκδόσή μου ἀπέκλεισα, ὅπως ἔχουν κάνει καί ὄλοι οἱ ἐκδότες τῶν ὠδῶν, τὰ ἰταλικά πρωτόλεια τοῦ Κάλβου, καθὼς καί διάφορα πεζὰ κείμενα (ἑλληνικά καί ἰταλικά) πού ἀναφέρονται συνήθως σέ ζητήματα γενικῆς παιδείας. Μὲ λίγα λόγια δὲν ἐπιχείρησα ἐκδοσὴ τῶν «Ἀπάντων» τοῦ ποιητῆ ἀλλὰ ἐκδοσὴ ἀποκλειστικά τοῦ ἑλληνικοῦ ποιητικοῦ του ἔργου.⁷ Ὅπως καί στήν ἐκδοσὴ τοῦ Σολωμοῦ ἔτσι καί ἐδῶ ἀναγνώρισα εὐθαρσῶς τίς ὀφειλές μου σέ ἄλλους ἐπιμελητές καί μελετητές τοῦ Κάλβου. Ὅσο γιά τίς διαφωνίες μου, τίς διατύπωσα μὲ σαφήνεια καί χωρὶς νά παραλείπω τὰ ὀνόματα ἐκείνων πού ἔχουν ἄλλη γνώμη (πράγμα πού συνηθίζεται στά καθ' ἡμᾶς ἀπὸ καθημαγμένα μορμολύκεια τῆς διανόησης).

Ἐννοεῖται ὅτι, καί στήν ἐκδοσὴ τοῦ Κάλβου, θά ἤθελα νά ὑπάρχει ἓνα ἠλεκτρονικό συμπλήρωμα μὲ τὴν ἀναπαραγωγὴ τῶν πρώτων ἐκδόσεων, τοῦ χειρογράφου μὲ τὸν τίτλο Ἰωνιάς καί τοῦ ἀντιτύπου ὅπου ἔχουμε ἰδιόχειρες διορθώσεις τοῦ ποιητῆ, μὲ τὰ ἰταλικά του ποιήματα, μὲ τὰ πεζὰ του κείμενα στά ἑλληνικά καί στά ἰταλικά, μὲ τὴν ἀλληλογραφία του, μὲ τίς μελοποιήσεις τοῦ ἔργου του, μὲ τὰ κυριότερα μελετήματα γι' αὐτόν, μὲ τίς εἰκόνες διὰ τῶν ὁποίων διάφοροι καλλιτέχνες προσπάθησαν νά ἀποδώσουν τὴν ἄγνωστη μορφή του. Οἱ ἐνδιαφερόμενοι θά μπορούσαν νά προστρέξουν σέ ὅλα αὐτὰ γιά τούς δικούς τους λόγους. Οἱ περισσότεροι, ὡστόσο, πιστεύω ὅτι θά ἀρκοῦνταν στό μεγαλόγραμμα τῶν Ὄδῶν.

Μετά τὴν ὀλοκλήρωση καί τῆς ἐκδόσης Κάλβου οἱ ἐπιδιώξεις

⁷ Αὐτὸ ἄλλωστε δηλώνεται καθαρά, βλ. Ἀνδρέας Κάλβος, Ὁδαί, Μεταίχμιο, Ἀθήνα 2009.

ἔγιναν θαρρῶ προφανεῖς: νά ἔχει ὁ ἀναγνώστης στά χέρια, μὲ ἀξιόπιστο τρόπο, τὸ ἴδιο τὸ ποιητικὸ σῶμα, νά τοῦ δίνεται βοήθεια σέ καίρια σημεῖα κατανόησης τοῦ κειμένου, νά ἔχει τὴ δυνατότητα, ἂν θέλει, νά προσφύγει σέ ἱστορικές καί βιογραφικές πληροφορίες καί, τέλος, νά τοῦ παρέχεται, ἐν εἴδει εἰσαγωγῆς, ἡ ἐρμηνευτικὴ ἐκδοχὴ τοῦ ἐπιμελητῆ, ἔτσι ὥστε, ἐφόσον ἐπιθυμῆ νά προχωρήσει στή διερεύνηση τοῦ ποιητικοῦ κειμένου, νά ἔχει τόπο νά πατήσῃ καί σημεῖο νά δεῖ παραπέρα. Πρέπει νά ὁμολογήσω ὅτι, καί σέ αὐτὴ τὴν περίπτωσιν, ἡ ὑποδοχὴ ἀπὸ τούς ἀναγνώστες ὑπῆρξε κάτι παραπάνω ἀπὸ θετική, πράγμα πού ἀποδείκνυε τὴν ἀνάγκη γιά ἐκδόσεις μὲ αὐτὴ τὴ μορφή, δομὴ καί προσέγγιση. Ἦταν εὐχάριστη ἐκπλήξη γιά μένα ὅταν πρόσφατα εἶδα ὅτι τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Καίμπριτζ ἔχει ἀναλάβει νά ὀλοκληρώσει μιά καινούργια ἐκδοσὴ τοῦ Μπέν Τζόνσον, ἀκολουθώντας σέ γενικὲς γραμμὲς τίς ἀρχές πού ἤδη ἀνέφερα, ὅπως, π.χ., ὁ ἐκσυγχρονισμὸς τῆς ὀρθογραφίας, ὁ ὑποσελίδιος σχολιασμὸς, ἡ ἐκτενὴς εἰσαγωγή καί τὸ σπουδαιότερο ἡ συμπλήρωση τῆς ἐντυπῆς φιλολογικῆς ἐκδόσης, πού ἀπευθύνεται τόσο στό εὐρὺ ὅσο καί στό εἰδικὸ κοινό, μὲ ἓνα ψηφιακὸ συμπλήρωμα πού νά περιλαμβάνει πρῶτες ἐκδόσεις, χειρόγραφα κ.λπ.⁸ Βέβαια, ὅπως συνέβη καί μὲ τὸν Σολωμό, στό δικό μου ἀντίτυπο τῆς ἐκδόσης τοῦ Κάλβου τὰ περιθώρια γέμισαν μὲ σημειώσεις ἀλλὰ καί μὲ ἐπισημάνσεις ἀμαρτημάτων.⁹

Μὲ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Σολωμοῦ δὲν περίμενα ὅτι θά ξεκινήσει κάποιος σοβαρὸς διάλογος γιά τὴν σολωμικὴ ποίηση σήμερα. Ἦξερα ὅτι οἱ περισσότεροι «σολωμιστές» εἶναι χαμένοι στό φιλολογικὸ μικρομπόριο. Ὅρισμένοι, πού θεωροῦν τὸν ἑαυτὸ τους εἰδήμονα, μὲ εἰδικὲς δικαιοδοσίες ἀποκλειστικότητας καί ἀρμοδιότητας ἐπὶ τῆς σολωμονικῆς, ἐθίγησαν σφόδρα, ἄλλοι ἐφρύαξαν ἄνευ ἰδιαίτερου λόγου, μᾶλλον ἀπὸ ἀντανακλαστικὴ ἀντίδραση στό ὄνομα τοῦ ἐπιμελητῆ, καί κάποιοι, πού πολιορκοῦν τὴν ἀσθένεια, χωρὶς ὅμως νά ἔχουν τὰ συμπτώματα, χοροπηδοῦσαν ἐξαλλοί. Ἀπέφυγαν ἀσφαλῶς, ὄλοι αὐτοὶ οἱ μανιακοὶ σολωμοφάγοι, νά γράψουν κάτι γιά νά μὴν ἀποσπαστοῦν

⁸ Ἐνδεικτικὰ παραθέτω τὴ σύντομη περιγραφή τῆς ἐκδόσης: «Modernized text of the complete works with annotations at the foot of the page and full scholarly apparatus».

⁹ Στούς λαθοθήρες, πού παριστάνουν τούς δῆθεν ἀλάνθαστους ξερόλες, πρέπει νά θυμίσω καί μιά ἄλλη παρατήρηση τοῦ Γ. Π. Σαββίδη: «Τέλειες, ὀριστικὲς ἐκδόσεις δὲν ὑπῆρξαν, οὔτε καν στήν κλασικὴ φιλολογία [...] παρά στή φαντασία τῶν ἀδαῶν καί τῶν νοθρῶν», («Ἐκδοτικὲς ἀπορίες ἐνός Νεοελληνιστῆ», ὁ.π., σ. 180).

από τό μεγαλειώδες έργο τής μή έκδοσης τοῦ Σολωμοῦ γιά τά έπόμενα χιλια χρόνια. "Ένας μόνο ξεμύτισε"¹⁰ αλλά δέν τοῦ έδωσε κανείς σημασία. Μέ τόν Κάλβο ὁ αριθμός μεγάλωσε κάπως, ὅπως μεγάλωσε καί τό μέγεθος τής έμπαθοῦς άκρισίας. Σκέφτηκα λοιπόν ὅτι θά μπορούσα νά έκμεταλλευτῶ τίς αντιδράσεις τριῶν καλθομάχων, ὄχι μόνο γιατί πρέπει κανείς νά υπερασπίζεται τόν κόπο του, αλλά καί γιατί συνιστοῦν διδακτικό δεῖγμα γιά τό ποῦ ὀδεύει ὁ κριτικός λόγος στήν Έλλάδα σήμερα.

3. Κάλβος πάσχων. Οἱ μνηστῆρες τῶν 'Ωδῶν

Κάπου γράφει ὁ Ρόμαν Γιακομπσον ὅτι φιλολογία εἶναι ἡ τέχνη νά διαβάξεις άργά. Ποιός θά φανταζόταν ὅτι θά φτάναμε σήμερα νά άρκούμαστε συχνά στήν ικανότητα άπλῶς νά διεκπεραιώνει, τόσο ἡ φιλολογική ὅσο καί ἡ κριτική λογιόσύνη, τό ἴδιο τό «διάβασμα», χωρίς άλλες έπεξηγήσεις. Εἶναι λογικό νά θεωρεῖται κάτι τέτοιο κατόρθωμα, αν αναλογιστοῦμε ὅτι σέ πολλές περιπτώσεις ἡ τυφλότητα εἶναι τόσο ισχυρή ὥστε νά ισοπεδώνει τά πάντα, καταργώντας καί τήν ἴδια τήν ανάγνωση. Τυφλότητα σημαίνει νά μήν μπορῶ (ἢ νά μή θέλω) νά δῶ τό κείμενο μπροστά μου αλλά νά κυνηγῶ τά δικά μου φαντάσματα, στρεβλώνοντας απόψεις, παραποιώντας έννοιες, παρεξηγώντας προθέσεις, μέ άχαλίνωτο θράσος καί μέ άλλόφρον ὕφος. Τυφλότητα σημαίνει νά πιστεύω ὅτι γνωρίζω πάντα τήν «ἀλήθεια» καί νά αὐτοσυστήνομαι ὡς σοφός. Τό λέει ὠραῖα ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης: «Δόξαντες γάρ εἶναι σοφοί περί τήν σύνεσιν τῆς ἀληθείας έξετυφλώθησαν».

Δέν θά δεῖτε εύκολα σέ άλλη εύρωπαϊκή χώρα ανθρώπους, πού προφασίζονται τόν πανεπιστημιακό δάσκαλο ἢ παίζουν τό ρόλο τοῦ «πνευματικοῦ ανθρώπου», νά κρίνουν τά έργα τῶν άλλων χαζολογώντας, φτύνοντας, φουραλατίζοντας ἢ διαπράττοντας ένα σωρό άλλες

¹⁰ «Υπάρχουν, τέλος, μέχρι καί πραγματικά λάθη, ὅπως ἡ σήμανση τῶν χρονικῶν ὀρίων τοῦ "[έλληνικοῦ] Διαφωτισμοῦ (1775-1800)" (σ. 443) (τό στοιχειωδῶς ὀρθό εἶναι: 1774-1821), πού γεννοῦν τήν ὑποψία γιά έλλιπή οὐσιαστική γνώση τῆς εποχῆς καί τῶν κειμένων τῆς». Αὐτά ὁ ἴδιος Γαραντούδης (6λ. έφ. Τά Νέα, 14.8.2009). Κάθε άλλο σχόλιο περιττεύει. "Ὅσο γιά τή γενικότερη αξιολόγηση τῆς έκδοσης από τή δάνεια αὐτή τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας ισχύει τό ἴδιο. "Ένα μόνο θά πῶ: τά παιδιά του (στή ζωή καί στή φιλολογία) τόν δικό μου Σολωμό θά διαβάζουν, ὄχι τόν ανύπαρκτο δικό του.

ἀσχήμιες πού καμιά σχέση δέν ἔχουν μέ τό ρόλο πού ὑποτίθεται ὅτι έπρεπε νά ὑπηρετοῦν. Αὐτά καί άλλα πολλά ἤρθαν στό νοῦ μου ὅταν διάβασα τό φιλολογικό άραρούτι τοῦ Μ. Πασχάλη («Έκσυγχρονισμός καί παλαισημερολογητισμός», Νέα Έστία, τχ. 1827, Νοέμβριος 2009). Σάν νά μήν άρκοῦσε μία δόση τέτοιας ὑστερικῆς έκρηξης, ὁ έν λόγω βασανιστής κειμένων φρόντισε νά διοχετεύσει αὐτολεξεί άποσπάσματα στήν έφημερίδα Καθημερινή γιά νά έμπεδώσουν καλύτερα οἱ αναγνώστες τό «βάθος» τῆς κρίσης του. Εἶναι γνωστό ὅτι, ὅταν οἱ γραμματοδιδάσκαλοι συζητοῦν γιά τήν τέχνη ἢ τήν έπιστήμη, διαπρέπουν στή ματαιοσχολία. "Άπειρα τά παραδείγματα στή νεοελληνική λογοτεχνία καί φιλολογία. Στήν προκειμένη περίπτωση, ὡστόσο, ἡ παραφορά συνοδεύεται από τέτοια ὀργισμένη ἀδιαλλαξία πού χρήζει αντιμετώπισης από ειδικούς περί τά ψυχολογικά. Ὁ συνδυασμός άλλωστε χυδαίας επιπολαιότητας καί διεστραμμένης μικρολογίας εἶναι πάντα κακό σημάδι.

Παρά λοιπόν τήν έπίγνωση πού ἔχω γιά τό μάταιο τῆς αντιπαράθεσης μέ τέτοιες «κορυφές» τῆς έπιστήμης, ἀποφάσισα νά μήν κάνω τή χάρη νά ικανοποιήσω εκείνους πού θεωροῦν τή διά τῆς σιωπῆς περιφρόνηση εὐσχημη δήλωση ἀδυναμίας. Μολονότι ἤδη ἀπάντησα στήν Καθημερινή δύο φορές («Λόγος καί αντίλογος γιά τίς 'Ωδές τοῦ Κάλβου», 8.12.2009 καί «Δύο ξένοι σέ ξένο άχυρώνα», 23.3.2010), γιά νά μή φανεῖ ὅτι ἀποφεύγω τή συζήτηση, μέ τήν παράκαμψη δῆθεν τῶν φοβερῶν καί τρομερῶν «λαθῶν» πού «ἀποκαλύπτει» τό ἀφιονισμένο μικροσκόπιο τῶν ἀνατόμων τῆς λογοτεχνίας, καταπιάνομαι, ὅπως ἔχω ὑποσχεθεῖ, καταλεπτῶς καί μέ αὐτά. Ἐναγνωρίζω ὅτι πρόκειται γιά δοκιμασία πού μᾶλλον θά τρέψει σέ φυγή τόν αναγνώστη, μήν μπορώντας, δικαίως, νά κατανοήσει, πρὸς τί ἡ ταραχή. Ἐν ἔχει ὅμως λίγη ὑπομονή, τό θέαμα μᾶλλον θά τόν ἀποζημιώσει.

"Άς άρχίσουμε από τίς παράλογες ὑποδείξεις καί τίς ἀτεκμηρίωτες γενικεύσεις. Ἐξανίσταται ὁ Μ. Π. πῶς εἶναι δυνατόν νά εκδίδεται ὁ Κάλβος (άλλά καί ὁ Σολωμός) χωρίς τά ἰταλικά κείμενά τους! Τουλάχιστον, διαμαρτύρεται, θά μπορούσε νά ὑπάρχει κάποιο δεῖγμα γιά νά μή στερηθεῖ ὁ "Έλληνας αναγνώστης μᾶς τέλος πάντων ἰταλικῆς γεύσεως (καθώς άλλωστε, θά πρόσθετα ἐγώ, διαβάσει μέ μεγάλη άνεση τή γλώσσα τῶν γειτόνων). Τί νά πρωτοθαυμάσει κανείς σέ μιά τέτοια ἀπαίτηση: τήν τυφλότητα ἢ τήν ἀδαημοσύνη;

Κανείς έως σήμερα εκδότης τῶν Ἰωδῶν δέν ἀσχολήθηκε μέ τά ἰταλικά τοῦ Κάλβου. Ὅλοι τους, ἀφοῦ δηλώσουν ὅτι θά καταπιανοῦν μόνο μέ τίς Ἰωδές, ἀφήνουν στήν ἄκρη τά μετρίοτατα στιχουργήματα τοῦ ποιητῆ στά ἰταλικά. Νά εἶναι ἄραγε τόσο ἀδαεῖς οἱ Δάλλας, Διαλησιμᾶς, Μερακλής, Ποντάνι, καί ἄλλοι πολλοί, πού δέν διανοοῦνται κἀν ὅτι ὑπάρχει πρόβλημα; Καί εἶναι εὐλογοῦ: ὅταν δηλώνεις ὅτι ἐπιμελεῖσαι τίς Ἰωδές τοῦ Κάλβου, καί ὄχι ἅπαντα τά ἔργα, ἀκούγεται ἐξωφρενικός ὁ σχετλιαστικός ψόγος τοῦ Μ. Π., ὁ ὁποῖος ὡς κλασικός φιλόλογος θά ἔπρεπε νά εἶναι πιό νηφάλιος περὶ τά ἐκδοτικά. Ὁ ἰσχυρισμός αὐτός ἐπομένως καταπίπτει αὐθωρεῖ. Ἐφόσον πρόκειται γιά ἐκδοση τῶν Ἰωδῶν ἄς μιλήσουμε γι' αὐτές καί ἄς ἀφήσουμε τά ἀσύστατα καί ἀσύστολα.

Ἄλλά καί γιά τά ὑπόλοιπα δέν ἔχει τίποτα οὐσιαστικό νά πεῖ. Ἄπλως τόν ἐνοχλεῖ ἡ ἐκδοση. Τό μονοτονικό δέν τό ἐγκρίνει, χωρίς νά λέει γιατί. Μπερδεύεται μέ τήν ταυτότητα τῆς ἐκδοσης, ἀφοῦ δέν καταλαβαίνει ὅτι θεωρῶ τήν «κριτική» περιττή καί ὅσες ἰσχυρίζονται ἀκριβή πιστότητα «μεσοβέζικες». Μεσοβέζικη εἶναι ἡ ἐκδοση πού ἐπικαλεῖται ἀναπαραγωγή τῆς κάλβειας γραφῆς (σέ ὅλα τά ἐπίπεδα), ἐνῶ κάνει ἐπιμέρους παραχωρήσεις στή διόρθωση. Προκρίνει δηλαδή μιᾶ διαβαθμισμένη πιστότητα. Ἀντίθετα, ἡ δική μου ἐκδοση μπορεῖ νά εἶναι ὅτιδήποτε, σίγουρα ὅμως δέν εἶναι μεσοβέζικη, καί αὐτό γιατί ἐξαρχῆς δηλώνει τά κάτωθι: προσαρμογή στό μονοτονικό, διόρθωση τῆς ὀρθογραφίας, ἐλάχιστη παρέμβαση στή στίξη. Σέ κάθε γλώσσα καί σέ κάθε ἐθνική λογοτεχνία κάτι τέτοιο σημαίνει καθαρό καί ξάστερο «ἐκσυγχρονισμό». Δέν ὑπάρχει τίποτε μεσοβέζικο οὔτε ἀσαφές ὡς πρός αὐτό. Πρώτη φορά ἀκούει ὁ Μ. Π. γιά τέτοιες ἐκδόσεις; Σέ ποιόν κόσμο ζεῖ; Μήπως ἔχει μπερδέψει τά πράγματα, καί ἀντί νά ἀσχοληθεῖ μέ τήν ποίηση τοῦ Κάλβου ἔχει μετατρέψει τόν ποιητῆ σέ ἀρχαῖο συγγραφέα;

Ἄν λογαριάσει κανείς ὅτι στήν ἀρχή ἀκόμη τοῦ κειμένου του, ἀντί νά καταπιαστεῖ μέ τό ζήτημα μιᾶς ἐκδοσης ποιητῆ τοῦ 19ου αἰ., δηλαδή πολὺ κοντινοῦ μας γιά νά τόν δοῦμε σάν ἀπολίθωμα, κατορθώνει νά παραπέμψει τρεῖς φορές στόν ἑαυτό του, θέλοντας ντέ καί καλά νά μή διαβάσουμε τό ποιητικό ἐπίτευγμα τῶν Ἰωδῶν ἀλλά νά ἀσχοληθοῦμε μέ τόν «ὀμηριστή», τόν «Ἰταλό» καί τόν «φοσκολικό» Κάλβο, τότε δέν εἶναι δύσκολο νά κατανοήσουμε πόθεν ἡ ἐχθροπάθειά του. Πῶς τολμᾶτε, κραυγάζει ὠρούμενος, νά μιλάτε γιά Κάλβο,

χωρίς νά ἔχετε διαβάσει Πασχάλη; Ἀφοῦ λοιπόν ξεμπερδεύει μέ τήν πρόταση τῆς συγκεκριμένης ἐκδοσης, σάν νά μιλά γιά μιᾶ μερίδα λουκουμάδες, περιλαβαίνει τήν εἰσαγωγή, τήν ὁποία ἀπλῶς «ξεγράφει» ὡς ἐξῆς:

Ἡ ἐκτενής εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου δέν προσφέρει καινούρια γνώση ὅσον ἀφορᾷ στήν ἐργογραφία τοῦ Κάλβου, τή γλώσσα καί τήν ποιητική τους, ἐνῶ ἀντίθετα περιέχει πολλά λάθη.

Ὅποια φιλολογική δεινότης! Ἡ διάνοια τοῦ Μ. Π. ἀπεφάνθη ὅτι «τίποτα» λέει δέν προσφέρει, καί: πολλά «λάθη». Μᾶς τό βεβαιώνει ὁ φωστήρ. Δέν χρειάζεται κἀν ἀπόδειξη. Ἄλλωστε τί μᾶς νοιάζουν οἱ Ἰωδές, ποῖός δίνει δεκάρα γιά τήν ποίηση, ἐδῶ ἔχουμε τόν Κάλβο ὀμηριστή, ἀφήστε τούς ἰταλισμούς του, πού ἂν δέν τούς μάθουμε, δέν πρόκειται ποτέ οἱ ἀγράμματοι Νεοέλληνες νά νιώσουμε ποιητική συγκίνηση. Τί νά ἄλλο νά πῶ; Ἀπό τέτοιους τέτοια.

Ἀφοῦ τελειώσει συνοπτικά μέ ἀπόψεις καί ἐρμηνεῖες, σάν νά μή συμβαίνει τίποτε, σάν ὅλα ὅσα γράφονται στήν εἰσαγωγή νά μή μετρᾶνε οὐσιωδῶς γιά τήν ὑπόθεση τῆς ποίησης, ἐπειδή ἐθίγη ὁ ὀγκώδης ναρκισσισμός του, ὁ Μ. Π., ἐπιτέλους, βρίσκει στόχο: τόν ὑποσελίδιο σχολιασμό τῶν Ἰωδῶν. Ἐκεῖ στέκεται, ξοδεύει 95% τοῦ κειμένου του, καί δοκιμάζει τό ἅπαν τῆς ὑπομονῆς τοῦ ἀναγνώστη. Γιά νά μή χάνουμε καιρό μέ τήν ἀφεντιά του (ἡ ποίηση εἶναι ἀπείρως σημαντικότερη ὑπόθεση ἀπό τή λοιμώδη λογιόσυνη ἐνός λατινιστῆ), ἄς προσκαλέσουμε τόν ἀναγνώστη σέ αὐτή τήν ἀποθέωση «καθαρῆς ἐπιστήμης» μέ τήν ἐλπίδα ὅτι θά ἀκολουθήσει, ὄχι γιατί εἶναι μαζοχιστής, ἀλλά γιατί περιμένει τό θέαμα. Μέ τό συμπάθιο λοιπόν πού λένε, ἰδοῦ τό πασχάλειον καύχημα:

1. Παρατηρεῖ ὅτι στίς σ. 20, 29 τῆς «Εἰσαγωγῆς» ἀναφέρεται ἡ «Γενεῦη» ἀντί τῆς «Ζυριχῆς». Στό «Χρονολόγιο» ὅμως ἡ πόλη δίνεται σωστά. Πρόκειται γιά καθαρή ἀβλεψία. Ἄλλωστε τά βιοεργογραφικά τοῦ Κάλβου εἶναι παγκοίως γνωστά.
2. Ἀναφέρει ὅτι ὁ Κάλβος, ὅταν πῆγε στή Γενεῦη τό 1821, δέν σκόπευε νά ἐκδώσει «μετάφραση» τῆς Ἰλιάδας ἀλλά τό «κείμενο» ἀπό χειρόγραφο τοῦ 13ου αἰ. Τό ἐρώτημα ὡστόσο εἶναι ἂν ἡ ἐκδοση δέν θά περιλάμβανε καί μετάφραση, ὅταν γνωρίζουμε ἀπό τή Λύρα («Ἐπισημείωσις») ὅτι ὁ Κάλβος δημοσιεύει δοκιμή

μετάφρασης αποσπάσματος από την *Διάδα*. Δέν μπορῶ νά πιστέψω ὅτι πρόθεση τοῦ Κάλβου ἦταν ἡ ἀπλή ἔκδοση τοῦ πρωτότυπου χωρίς μετάφραση. Ὁ συμφυρμός ὡστόσο εἶναι αὐθαίρετος καί πρέπει νά διορθωθεῖ.

3. Ὡδή XIII, στ. 19-20. «Σκύλοι ἐκεῖ τώρα ἀδέσποτοι / μόνον *βαβίζου*». *Βαβίζου* διαβάζω ἐγώ, βαυίζου γράφει ὁ Κάλβος. Τό πιό πιθανό εἶναι νά πρόκειται γιά λάθος ἀπόδοση ἀπό τόν Κάλβο τοῦ ἠχοποίησητου ρήματος *βαβίζω* ἢ *βαβύζω* ἢ *βαυίζω*=*γαβγίζω* (βλ. ἐπίσης τή λέξη στόν Σολωμό). Σέ αὐτό συνηγορεῖ π.χ. καί τό λεξικό Τεγόπουλου-Φυτράκη πού στό λήμμα *βαβίζω* δίνει τό στίχο τοῦ Κάλβου ὡς παράδειγμα, ὀρθογραφώντας τον ὅπως ἐγώ. Στόν Κάλβο ἄλλωστε δέν εἶναι τόσο σπάνια τά πάσης φύσεως γλωσσικά λάθη. Ἐκτός ἂν ἡ ἀβλεψία εἶναι τυπογραφική. Ὁ Μ. Π. πιστεύει ἀντίθετα ὅτι ὁ Κάλβος ἔχει στό νοῦ του τό ἀρχαῖο *βαῦζω* (=γαβγίζω) καί τά μπερδεψε: ἀντί νά γράψει *βαῦζου* ἔγραψε *βαυίζου* (πολύ ἀπλά, καθώς εὐφάνταστα εἰκάζει, ὁ ποιητής πρόσθεσε ἓνα ι στό ὁποῖο μετέφερε τόν τόνο ἀφήνοντας μόνο του τό υ μέ τά διαλυτικά!). Ξεχνᾷ βέβαια ὅτι στό «Ἀπόσπασμα», στ. 66, πού γράφτηκε πρὶν ἀπό τίς Ὡδές, ὁ Κάλβος γράφει τό ὀρθό: *βαυίζου*. Ἄρα γνωρίζει πολύ καλά τή λέξη. Ἐπίσης οἱ Καρβαδίας (*Λεξιλόγιο*) καί Ζώης (*Λεξικόν*) γράφουν *βαυίζω*. Τό ἴδιο καί οἱ Ζώρας (*βαυίζου*) καί Μερακλῆς (*βαυίζου*) στίς δικές τους ἐκδόσεις τῶν Ὡδῶν. Γιατί λοιπόν τό λάθος νά ἔγινε πρὸς τή μεριά τῆς ἀρχαιότητος καί ὄχι πρὸς τή μεριά τῆς ζακυνθινῆς ντοπιολαλιᾶς; Γιατί τά σκυλιά τοῦ Κάλβου νά *βαυίζου* καί νά μὴν *βαβίζου*; Ὅπως λέει καί ὁ Ἐγγονόπουλος «Κύριε, τί ὀδυνηρό, τί φοβερό, τί μέγα πρόβλημα! Ἄραγε / νά ζηλεύουν οἱ θεοί;... Δηλαδή, ὄχι ἂν οἱ θεοί ζηλεύουν ἢ δέν / ζηλεύουν, ἀλλά ἂν "οἱ θεοί ζηλεύουν" ἢ "οἱ θεοί ζουλεύουν"».
4. Ὡδή XIV, στ. 8-11. Ἐγώ βάζω ἄνω τελεία μετά τό *θαλασσωμένος*, ὅπως ἄλλωστε κάνουν καί ἄλλοι ἐκδότες τοῦ Κάλβου (π.χ. Ποντάνι, Διαλησιμᾶς, Δάλλας, Μυλωνᾶς). Ἀντίθετα οἱ Ζώρας καί Μερακλῆς βάζουν κόμμα. Ὁ Μ. Π. ἰσχυρίζεται ὅτι, ἐνῶ ἔχω βάλει ἄνω τελεία στό κείμενο, ὁ Παπαβασιλείου στό CD διαβάζει κόμμα (ἀξιοθαύμαστη ἀκουστική ἀκρίβεια στή διάκριση κόμματος καί ἄνω τελείας!). Δέν πρόσεξε, ὡστόσο, ὅτι ἡ συγκεκριμένη ὠδή ἔχει παρθεῖ ἀπό παλαιό CD τοῦ περιοδικοῦ *Λέξη*, πού κυκλοφόρησε

πολύ πρὶν ἀπό τή δική μου ἔκδοση, ὅποτε εἶναι αὐτονόητο ὅτι ὁ Παπαβασιλείου διαβάζει ἄλλο κείμενο! Ὅπως καί ἂν ἔχει τό πράγμα ἢ συγκεκριμένη παρατήρηση θυμίζει σουρεαλιστικό ἄστεϊο.

5. Ὡδή VI 41-42. «Θλίβει ὁ καπνός τό διάστημα / γαλάζιον τῶν ἀέρων». Στήν ἐξήγηση τοῦ *θλίβω* (=πιέζω, συνθλίβω, στενοχωρῶ, λυπῶ) λέει ὁ Μ. Π. τά «στενοχωρῶ, λυπῶ» εἶναι ἄστοχα. Μά εἶναι προφανές ὅτι θέλω νά ἀφήσω τήν ἐπιλογή στόν ἀναγνώστη καί θεωρῶ ὅτι τά συμφραζόμενα τό δικαιολογοῦν. Μήπως ὁ Μ. Π. νομίζει ὅτι στήν ἀνάγνωση τῆς ποίησης πρέπει νά ἐξαλείψουμε τή ρευστότητα τοῦ νοήματος καί τήν πολυσημία τῆς γραφῆς; Ἐξακολουθῶ νά διαβάζω τούς στίχους τοῦ Κάλβου χωρίς νά εἶμαι βέβαιος γιά τό νόημα τοῦ «θλίβω», ἀλλά συνεχίζω νά ἀπολαμβάνω αὐτή τήν ἀπροσδιοριστία. Ἐπίσης, γιά νά φανεῖ πόσο μέ βασάνισε τό ζήτημα τῆς ἐρμηνείας τῶν λέξεων, σημειῶνω ὅτι στήν Ὡδή X, στ. 61-62 («Ἐθλίψε τήν Ἑλλάδα / νύκτα πολλῶν αἰῶνων») τό «θλίβω» ἐρμηνεύεται ὡς «συντριβῶ, καταπιέζω». Καί σέ αὐτή τήν περίπτωση ὅμως πιστεύω ὅτι δέν θά ἦταν ἄστοχο νά προστεθοῦν στήν ἐξήγηση τά «στενοχωρῶ, λυπῶ». Ἡ «θλίψις» (συντριβή) μέ τό «θλίψις» (λύπη, στενοχώρια) κάτι ἔχουν κοινό. Ἔτσι δέν εἶναι; Ὅποτε, πόθεν ἡ ἔξαψις τοῦ Μ. Π.;
6. Ὡδή VI, στ. 71-75. «Γάς λαμπάδας αὐτοῦ / τινάξατε, αὐτοῦ ρίψατε / βροχὴν πεπυρωμένην, / αὐτοῦ Ἐρινύες πετάξατε / χιλίας ἐχίδνας». Τό *τινάξατε* τό ἐρμηνεύω «πετῶ μακριά, καταστρέφω». Τό *καταστρέφω* λέει ὁ Μ. Π. εἶναι λάθος. Τό *καταστρέφω* ὅμως προῆλθε ὡς ἐρμηνεία τοῦ ἀποτελέσματος τοῦ «πετῶ μακριά» γιά νά «καταστρέψω». Ἐπιπλέον, δίνεται ὡς δεύτερη, δηλαδή ὡς διευρυμένη, σημασία. Εἶναι αὐτή σοβαρή παρατήρηση; Μήπως ὁ Πασχάλης ἔχασε πλήρως τά αὐγά καί τά πασχάλια;
7. *Ἴπποκρήνη/Ἴππουκρήνη*. Στό σημεῖο αὐτό ὁ Μ. Π. ἐπιχειρεῖ ἓνα φιλολογικό χαρακίρι ἄνευ λόγου καί αἰτίας. Τί λεξικά, τί ἀναδρομές στήν ἱστορία, τί βαθυνούστατες ἐπισημάνσεις, τί ὑποδείξεις γιά ἀνανέωση τῶν λεξικῶν τῆς βιβλιοθήκης μου, τί κενόσπουδη φλυαρία! Πρὸς τί τόσος θόρυβος; Ἀκοῦστε προσεχτικά: στίς ὠδές ὁ Κάλβος γράφει *Ἴπποκρήνη* («πηγὴ ἀφιερωμένη στίς Μοῦσες καί στόν Ἀπόλλωνα» ἐξηγῶ στό λεξιλόγιο). Ὅμως στήν πρώτη (1819) ὠδή «Ἐλπὶς Πατρίδος» γράφει *Ἴππουκρήνη* καί σημειῶνω:

Ἴππουκρήνη, Ἴππου κρήνη (ὀρθότερη γραφή ἀπὸ τὴν «Ἴπποκρήνη» τῶν Ἰωδῶν), πηγὴ στὸν Ἐλικῶνα, ἀφιερωμένη στὶς Μοῦσες καὶ στὸν Ἀπόλλωνα.

Αὐτὸ τὸ «ὀρθότερη» ἀναστάτωσε τὸν Μ. Π. Ξεκίνησε λοιπὸν ἐκστρατεία γιὰ νὰ ἀποδείξει ὅτι τὸ συγκριτικὸ «ὀρθότερη» θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξοβελιστεῖ. Δὲν ἀναρωτήθηκε ἄραγε ὅτι γιὰ ἓναν ἐπιμελητὴ θὰ ἦταν πιὸ ἀπλό νὰ ἐπαναλάβει τὴ σχετικὴ ἐξήγηση γιὰ τὴν «Ἴπποκρήνη» καὶ ἀπλὰ νὰ τὴν ταυτίσει μὲ τὴν «Ἴππουκρήνη»; Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ λεξικὸ Liddell-Scott τὸ ὅποιο ἀπλῶς, σὲ νεότερη ἐκδοσὴ, ἐξισώνει τίς δύο ἐκδοχές, χωρὶς νὰ λείπει τίποτε ἄλλο, ἐνῶ παλαιότερα θεωροῦσε πιὸ σωστὴ τὴ γραφὴ «Ἴππουκρήνη», σημειῶνω, πρὸς χρῆσιν τοῦ Μ. Π., καὶ τὰ ἐξῆς: στὸ *Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα* (λεξικὸ) διαβάζουμε: «ἵπποκρήνη (ἐσφ. ἢ διαφ. γρφ. ἀντὶ Ἴππου κρήνη)», τὸ ἀρχαιοελληνικὸ λεξικὸ *Σταματάκου* στὸ λῆμμα «Ἴπποκρήνη» μᾶς παραπέμπει στὸ: «Ἴππο(υ)κρήνη, ἢ κρήνη τοῦ ἵππου [...]» καὶ τὸ *Λεξικὸ Δημητράκου* γράφει: «Ἴπποκρήνη, μτγν. κ. νεώτ. ἐσφ. ἀνάγν. τοῦ Ἴππου κρήνη». Αὐτὰ ὅμως δὲν ἔχουν τόση σημασία, σημασία ἔχει ὅτι τὸ 1819 ὁ Κάλβος ἔγραψε «Ἴππουκρήνη», θεωρώντας, πιθανῶς, ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ ὀρθὴ γραφὴ, ἐνῶ τὸ 1824 ἔγραψε «Ἴπποκρήνη», πιθανῶς ἀκολουθώντας τὴν ἐπικρατέστερη τότε ἐκδοχὴ. Ὅταν ἔχουμε δύο γραφές εἶναι λογικὸ νὰ υποθέσουμε, ὅχι ποιά εἶναι ὑποχρεωτικὰ ἡ ὀρθὴ γραφὴ ἀλλὰ ἡ «ὀρθότερη», σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς. Σήμερα τὸ ζήτημα δὲν ὑφίσταται, ἓνας εὐσυνείδητος ἐπιμελητὴς ὅμως, ἀντὶ νὰ ἀποφύγει τὸ πρόβλημα, ὅπως συνήθως γίνεται, εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ψάξει γιατί τὴν πρώτη φορὰ ὁ Κάλβος ἔγραψε «Ἴππουκρήνη» καὶ ἀργότερα «Ἴπποκρήνη». Δὲν ἀρκεῖται ὡστόσο σὲ αὐτὸ ὁ Μ. Π., συνεχίζει πλησίστιος, παρατηρώντας ὅτι ἡ πηγὴ τῆς Ἴπποκρήνης στὸν Ἐλικῶνα ἦταν ἀφιερωμένη ἀποκλειστικὰ στὸν Ἀπόλλωνα, ὅχι καὶ στὶς Μοῦσες. Λέτε νὰ μὴ σημαίνει τίποτε τὸ Ἀπόλλων Μουσηγέτης; Ἄν, παρ' ὅλα αὐτὰ θέλει νὰ ἔχει δίκιο, ἄς τὰ βρεῖ προχειρῶς καὶ μὲ ὅσους συμφωνοῦν μαζί μου: *Νεώτερον Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἡλίου, Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, Λεξικὸν Πρωῖας, Ἑλληνικὸ Λεξικὸν Τεγόπουλου-Φυτράκη, Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα, Δάλλας, Καββαδίας κ.λπ., κ.λπ.*

8. Ὡδὴ II, στ. 113. Γράφω **θερμέω-ῶ**. Ὅποιον ὄνειδος! Ὁ Μ. Π.

ἐντόπισε τὸ φοβερὸ ἀτόπημα: τὸ σωστὸ εἶναι **θερμόω-ῶ**. Ἐξήγησῃ ὑπάρχει, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀρρωστημένη δυσπιστία πού τὸν δέρνει, καλύτερα νὰ ἀναλάβω πλήρως τὴν εὐθύνη: πρόκειται γιὰ δικό μου λάθος.

9. Ὡδὴ XV, στ. 84-85. «Μητέρα φρονημάτων / ὑψηλῶν, συνεργέ / ψυχῶν τολμηροτάτων, / νύκτα οὐρανία καὶ σύγχρονε / δικαιοσύνης». Ἐξηγῶ τὸ **σύγχρονος** ὡς **ταυτόχρονος**. Ὁ Μ. Π. προτείνει ἀναιτιολόγητα «αὐτὸς πού συλλειτουργεῖ στὸν ἴδιο χρόνον!» Ὁμολογῶ ὅτι ἀδυνατῶ νὰ συλλάβω τὴ «συλλειτουργία» τοῦ χρόνου γιὰ νὰ γίνῃ κατανοητὴ ἡ ἀπλή φράση «τὴν ἴδια στιγμή».
10. Ὡδὴ XIX, στ. 35. Ἐξηγῶ τὸ **ἄφρων** ὡς **τρελός**. Ὁ Μ. Π. προτείνει τὸ «**χάνω τὰ λογικά μου**!» Ἐδῶ ἀναρωτιέμαι: ἂν ὁ Πασχάλης ἔχει χάσει τὰ λογικά του, εἶναι «ἄφρων» ἢ «τρελός»;
11. Ὡδὴ XVIII, στ. 46-50. «Ποῦ εἶναι οἱ τόσαι γλῶσσαι / τῶν ἀκτινοβολούντων / σπαθῶν; ποῦ εἶναι οἱ χεῖρες / τῶν ἐχθρῶν μας ἀμέτρητοι; / ποῦ τὰ καυχήματα;». Ἐξηγῶ τὸ **καυχήματα** μὲ **κατορθώματα**. Ὁ Μ. Π. προτείνει **κομπασμοί**. Ἄν διαβάσει κανεὶς ὀλόκληρη τὴ στροφή θὰ κατανοήσῃ ὅτι ὁ ποιητὴς δὲν μιλᾷ γιὰ κομπασμούς ἀλλὰ γιὰ κατορθώματα γιὰ τὰ ὅποια καυχᾶται ὁ ἐχθρός. Ἀλλὰ καὶ τὰ λεξικά, φερειπτεῖν, σημειώνουν: *Λεξικὸ Πρωῖας*, καύχημα=«δόξα, καμάρι, ἀγλαίσμα», *Λεξικὸ Τεγόπουλου-Φυτράκη*, παραπέμποντας μάλιστα στὸν Κάλβο: «τάγμα ἐκλεκτῶν Ἡρώων, καύχημα νέον», (στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἐξηγῶ κι ἐγὼ «καινούρια δόξα»), *Λεξικὸ Μπαμπινιώτη*: «καύχημα=αὐτὸ γιὰ τὸ ὅποιο νιώθει κανεὶς ὑπερηφάνεια, καμάρι».
12. Ὡδὴ II 91-95. «Νέοι, γυναῖκες, γέροντες, / Ἑλληνικά θηρία, / φιλοῦσιν, ἀποσπάουσι / τοὺς κλάδους, στεφανώνουσι / τὰς κεφαλὰς των». Ἐξηγῶ τὸ **ἀποσπῶ** ὡς **χωρίζω, ξεχωρίζω**. Ὁ Μ. Π. προτείνει **κόβω, ἀποκόβω**. Σὲ ἄλλη ὠδὴ (VI, σ. 63-65) ἐξηγῶ «ν' ἀποσπάσετε / τὰ δεσμὰ τῶν ὀνείρων / τί ἀργοπορεῖτε;» (ἀποσπῶ=σπάω). Ὁ Μ. Π. θεωρεῖ ὅτι κόβουν τὰ κλαδιά ἐκεῖνη τὴ στιγμή, ἐγὼ, πιὸ ἐλεύθερα, θεώρησα ὅτι τὰ ξεδιαλέγουν. Προφανῶς πρόκειται γιὰ διαφορετικὴ ἐννόηση τῆς ποιητικῆς εἰκόνας.
13. «Ἀπόσπασμα», στ. 6: Τὸ ἀτελές αὐτὸ πρωτόλειο τοῦ Κάλβου εἶναι ποιητικὰ ἀσήμαντο· ἡ ἀξία του ἔγκειται στὴ συγκριτικὴ σημασία πού ἔχει γιὰ τὴ μελέτη τῆς ποιητικῆς τῶν ὠδῶν τοῦ Κάλβου. Ἡ πιὸ ἀπλή καὶ ἄνευ κόπου ἐκδοτικὴ ἀντιμετώπιση θὰ

ἦταν ἡ ἀναπαραγωγή τοῦ κειμένου σύμφωνα μέ τήν ἔκδοση τοῦ Μάριο Βίτι. Αὐτό ἄλλωστε ἔκαναν ὅλοι οἱ ἐπιμελητές τοῦ Κάλβου, μετά τήν ἔκδοση τοῦ κειμένου. Ἀντί τῆς πεπατημένης εὐκολίας ἐπέλεξα νά τό μελετήσω ἐπισταμένως, νά προσθέσω ὑποσελίδιο λεξιλόγιο καί νά εἰδοποιήσω ἀρμοδίως τόν ἀναγνώστη:

Ἡ παρούσα ἐκδοχή ὀφείλει πολλά στίς προτάσεις καί παρατηρήσεις τῶν ἐκδοτῶν πού προηγήθηκαν, ἀλλά διαφοροποιεῖται στά ἐξῆς: α) δέν περιλαμβάνει κριτικό ὑπόμνημα μέ τίς διορθώσεις καί τίς διαγραφές τοῦ χειρογράφου, β) διαμορφώνει ἕνα «τελικό» κείμενο, ἀξιοποιώντας ὅσα στοιχεῖα τοῦ χειρογράφου θεωρεῖ ὅτι ὑπηρετοῦν τήν ποιητική λειτουργία, καί γ) ἐνσωματώνει τούς στίχους 9-20, πού διέγραψε ὁ ποιητής, στό κυρίως κείμενο, θεωρώντας ὅτι εἶναι ἴσως οἱ καλύτεροι στίχοι τοῦ «ἀποσπάσματος» ὡς πρός τήν ποιητική εὐστοχία τους.

Ἀπό αὐτή τήν πραγμάτευση ὁ Μ. Π., ὡς μέγας ἐραστής τῆς ὑψηλῆς ποίησης, παρατήρησε ὅτι ἕνα ρῆμα ἀντί νά διατηρεῖ τήν καθιερωμένη μορφή «ὄρωσιν» στή δική μου ἔκδοση ἔδινε «θεωροῦσι», οὔτε κἀν «θεωροῦσι» (ὅπως πιστεύει ὅτι γράφει ὁ Κάλβος, καί μετά διαγράφει, γιά νά προκρίνει τό «ὄρωσιν»). Μαζί μέ ἐμένα ἔχουν διαβάσει «θεωροῦσι» οἱ Ζώρας καί Δάλλας. Ξανακοιτώντας τή φωτογραφία τοῦ χειρογράφου, καί παρά τή διαγραφή, πράγματι τό «θεωροῦσι» μοιάζει πιθανότερο. Ἡ παρέμβαση ἔγινε γιατί σκέφτηκα ὅτι πιά εὐκολα περνᾷ ὁ ποιητής ἀπό τό «θ(ε)ωροῦσι» στά συχνότατα «βλέπω» καί «ἐξανοίγω» τῶν Ὡδῶν, παρά ἀπό τό «ὄρωσιν».

14. Δύρα [Πρόλογος]. Ἀπορεῖ ὁ Μ. Π. γιατί δίνεται ὁ ἀνύπαρκτος τύπος «μάκαρος», ἀντί τοῦ σωστοῦ «μάκαρ(-ος)». Δέν πρέπει νά ἀπορεῖ καί μάλιστα τόσο θαυμαστικά. Εἶναι μᾶλλον εὐκολο νά δεῖ ὅτι ἀπό ἀβλεψία δέν μπῆκαν οἱ παρενθέσεις στό (-ος). Τέτοια θριαμβολογία εἶναι ὀφθαλμοφανῶς δυσανάλογη μέ τό εὐρημα.

15. Ὡδή V, στ. 9. Γιά τό «μελίφρονον» τοῦ Κάλβου δέν δέχομαι τήν ἐκδοχή κάποιος ἀγνωστής «ἄλλης ἔκδοσης», ὅπως πονηρά γράφει ὁ Μ. Π., ἀλλά τή συνεπαγωγική ἐρμηνεία τοῦ Γιάννη Δάλλα, γνωστοῦ μελετητῆ καί ἐκδότη τοῦ Κάλβου καί ἀπό τούς σημαντικότερους Νεοελληνιστές. Ἀποκρύπτει ἄλλωστε ὁ Μ. Π. ὅτι ἡ λέξη ἀπαντᾷ καί σέ ἄλλο στίχο τοῦ Κάλβου («μελίφρονα ἀμφορέα», XII, στ. 18), ὅπου ἐπεξηγεῖται ὡς «εὐχάριστος, τερπνός,

γλυκός σάν μέλι». Δέν πρόκειται συνεπῶς γιά ἀγνοια τοῦ νοήματος τῆς λέξης ἀλλά γιά διαφορετική σημασιολόγησή της σέ ἄλλα συμφραζόμενα.

16. Ὡδή VI, στ. 84-85. Πῶς εἶναι δυνατόν ἀναρωτιέται ὁ Μ. Π. νά ἀποδίδεται τό «ἀθλίως» ὡς «ξεδιάντροπα» στούς στίχους «γερόντων κόμαι εἰς τ' αἶμα / ἀθλίως βρεγμένοι», ὅταν τό ἐπίρρημα δηλώνει οἶκτο καί συμπάθεια στόν ὕψιστο βαθμό; Στό ὑπόμνημα ὅμως τό δυσερμήνευτο ἐπίθετο «ἀθλιος» ἀποδίδεται καί ὡς «δυστυχημένος» (π.χ. «ἀθλίαν Ἑλλάδα», «ἀθλίων θνητῶν») καί ὡς «φοβερός» (π.χ. «ἀθλίας νυκτός»). Θά ἦταν πανεύκολο συνεπῶς νά ἐπαναληφθεῖ μία ἀπό τίς δύο (ἢ καί οἱ δύο) ἀποδόσεις. Ἀντ' αὐτῶν, κρίθηκε προτιμότερο τό «ξεδιάντροπα» (=ἀναίσχυντα) γιατί ἀναφέρεται σέ σφαγή γερόντων ἀπό τούς Τούρκους, οἱ ὁποῖοι εἶναι οἱ αἴτιοι τῆς δυστυχίας καί ἡ πράξη τους θεωρεῖται «ξεδιάντροπη» (=ἀναίσχυντη). Ἐπίσης ὁ Κάλβος γράφει ἀλλοῦ «Κριταί ὡς θεοί! καί πότε / τήν ἀρετήν ἀθλίως, / πότε δέν ἐκατάτρεξαν;» (VIII, στ. 46-48). Ἐδῶ πῶς ἄραγε θά ἀποδώσει τό «ἀθλίως» ὁ ἐπηρμένος νοῦς τοῦ Μ. Π.; Καί τί ἀποδεικνύει ἡ κορδαμένη αὐταρέσκεια τῆς γραφῆς του;

17. Ὡδή XI, στ. 83-85. «Διά τούς κροτοῦντας / ποιητάς τό μονόχορδον / τῆς κολακείας». Ἡ δική μου ἐρμηνεία στηριγμένη στή μεταφορική σημασία τῆς λέξης «μονόχορδος» (=μονότονος) ἐννοεῖ τούς ποιητές πού μονότονα κολακεύουν τήν ἐξουσία. Ὁ Μ. Π. ἔχει ἄλλη γνώμη καί δέν πρέπει νά τοῦ τή στερήσουμε.

Ἄς κάνουμε τόν ὑπολογισμό: ἡ ἐξονυχιστική ἀναζήτηση λαθῶν ἀπό τόν Μ. Π. (καί πότε δέν βρίσκουμε λάθη, ὅταν ἔχουμε μόνο αὐτά στό μάτι μας) ἀπέδωσε 17 ἰσχυρισμούς. Ἀπό αὐτούς οἱ πέντε (1, 2, 8, 13, 14) εἶναι προφανεῖς ἀβλεψίες ἢ ἐξώφθαλμα σφάλματα τοῦ ἐπιμελητῆ (ἕνα συνηρημένο ρῆμα, μιά πόλη τῆς Ἑλβετίας, μιά «μετάφραση» πού ἔπρεπε νά εἶναι «ἐκδοση», ἡ παράλειψη ἐνός ε, καί ἕνας μακάριος πού ἔγινε μάκαρος), οἱ τρεῖς (12, 15, 17) εἶναι ἐρμηνεῖες τοῦ Μ. Π. πού ἐπιτρέπουν διασταλτικές προσεγγίσεις, οἱ πέντε (3, 5, 6, 11, 16) εἶναι, μετ' ἐπιεικείας, φιλολογικές ἀστοχίες τοῦ Μ. Π., καί οἱ ὑπόλοιποι 4 (4, 7, 9, 10) καθαροί παραλογισμοί τοῦ ἴδιου. Στά πέντε ὀλισθήματα ἄς προσθέσουμε καί τίς τρεῖς ἐρμηνευτικές παρεκλίσεις. Τελικό σύνολο: ὀκτώ. Καί λοιπόν; Τί σημαίνει κάτι τέτοιο

από μόνο του; Πώς τό μετρά κανείς; Τί θέλει νά αποδείξει μέ τήν επίκληση πραγματικῶν ἢ φανταστικῶν λαθῶν;

Ἄν μέ ρωτοῦσε ὁ Μ. Π. θά τοῦ ὑποδείκνυα πολύ περισσότερες ἀβλεψίες πού ἔχω σημειώσει στό προσωπικό μου ἀντίτυπο. Προφανῶς λησμονεῖ ἢ ἀγνοεῖ ὅτι κρίνει μιά ἔκδοση πού περιέχει 600 περίπου ὑποσελίδιες σημειώσεις. Ἐπίσης, φαίνεται νά τοῦ διαφεύγει ἡ πύο στοιχειώδης φιλολογική ἀρχή, πού λέει ὅτι μιά ἔκδοση βελτιώνεται μέ τή χρήση της. Τά στατιστικά στοιχεῖα ὅμως ἐνδιαφέρουν ἀγρίως ἀνθρώπους σάν καί αὐτόν. Ἐξοῦ καί τά παραθέτω. Ἐμένα ἀντίθετα μέ διαορίζει ἀκόμη τό ζήτημα τοῦ σχολιασμοῦ. Γιατί, ἐνῶ θέλω νά βοηθήσω τόν ἀναγνώστη, στό τέλος ἀναρωτιέμαι μήπως μέ τίς ἐξηγήσεις τόν περιορίζω, τόν δεσμεύω, καθώς τόν κλείνω στή στρούγκα τοῦ μονοδιάστατου νοήματος. Ἄν ἔκανα τό σχολιασμό ἐκτενέστερο, φοβάμαι ὅτι τά πράγματα θά ἦταν χειρότερα. Θά βούλιαζε στήν «τεχνική» τῆς παράφρασης καί θά ξεχνοῦσε ἐντελῶς τήν ποίηση. Ἐπιπλέον, ἡ καταρακτώδης διερμύρευση τῶν προθέσεων τοῦ ποιητῆ ἐκ μέρους τοῦ ἐπιμελητῆ εἶναι, συχνά, αὐθαίρετη καί περιοριστική. Ὁ ποιητικός λόγος λειτουργεῖ ἀπεριορίστως πύο ἐλεύθερα στήν ἀντίληψη καί στό αἶσθημα τοῦ ἀναγνώστη.

Μέ αὐτά κατά νοῦ ἀφήνω τόν Μ. Π. νά ψάχνει γιά λάθη. Μέχρι ἐκεῖ μπορεῖ. Δέν πρέπει κανείς νά τοῦ στερήσει τή μιά καί μοναδική σχέση πού ἔχει μέ τήν ποίηση. Ἡ δική μου ἔγνοια εἶναι ἄλλη. Τά ὅποια λάθη διορθώνονται, πῶς κάνεις ὅμως ξανά τόν Κάλβο, ὄχι ἐπίκαιρο, ἀλλά αὐτό πού πιστεύεις ὅτι ἦταν: ἕνας ἀπροϋπόθετος ποιητής, μυστήριος καί ἀδιάγνωστος, πού θά ἔπρεπε νά ἐξακολουθεῖ νά μᾶς ἀναστατώνει; Μέ ποιό τρόπο μεταβάλλεις τή φιλολογία σέ ὑπόθεση τοῦ σημερινοῦ φαντασιακοῦ;

Ἐντούτοις! Πῶς θά μπορούσε νά λείπει ἀπό τό προσκῆνιο ὁ Ν. Βαγενᾶς, αὐτόκλητος πάντα προστάτης τῶν γραμμάτων καί τῶν τεχνῶν, ἐμμανῆς τηρητής τῆς πολιτικῆς ὀρθότητος στήν ἐλληνική ἐπικράτεια, μέγας ἐπιφυλλοδογράφος ὁ ὅποιος ἐξαπολύει φύρδην μίγδην τούς μύδρους του μέ ἀσυγκράτητη ἔξαψη καί μέ τό ἀκαταμάχητο ἐπιχείρημα ὅτι ὄλοι κάνουν λάθος καί κανείς δέν τόν καταλαβαίνει. Σέ σκαλάθυρμά του, πού στολίζεται μέ τόν αὐτοκαθαριστικό τίτλο «Δεινοπαθήματα τοῦ Κάλβου» (ἐφ. *Τό Βῆμα*, 25.10.2009) ἐξαπολύει φράσεις ὅπως: «ἀνεπάρκεια», «κριτική μεγαλομανία», «κριτικό παραλήρημα» καί τά τοιαῦτα. Μέ τέτοια «ἐπιστημονικά» ἐπιχειρήματα

ἀσκεῖ τήν κριτική αὐτός ὁ ἐπαγγελματίας τῆς παραπλάνησης. Στούς κραυγαλέους χαρακτηρισμούς προσθέτει, ὅπως θά περίμενε κανείς, τόν ἀποτροπιασμό του γιατί δέν ἀσχολήθηκα μέ τά «ἰταλικά» τοῦ Κάλβου καί διαρρηγνύει τά ἱμάτιά του γιατί τά ὀνόμασα «πρωτόλεια». Νά τοῦ θυμίσω ὅτι οἱ περισσότεροι μελετητές θεωροῦν ἀπό μέτρια ἔως ἀπαράδεκτα τά «ἰταλικά» κείμενα τοῦ Κάλβου, τά ὅποια συνήθως χαρακτηρίζουν πρωτόλεια (π.χ. Γ. Δάλλας, Στ. Διαλησμάς, Γ. Θ. Ζώρας, Λ. Πολίτης, Μ. Βίτσι);¹¹ Νά τοῦ θυμίσω ὅτι «πρωτόλαιο» στήν ἐλληνική γλῶσσα σημαίνει τό πρῶτο ἔργο ἐνός δημιουργοῦ, καθώς ἐπίσης καί ἐκεῖνο πού στερεῖται ὠριμότητος σέ σχέση μέ τά μεταγενέστερα ἔργα του; Νά ἐπαναλάβω ὅτι εἶναι ἀνήκουστο νά ἀπαιτεῖς ἀπό ἐπιμελητῆ τῶν Ὡδῶν νά ἀσχοληθεῖ καί μέ τά ἰταλικά τοῦ Κάλβου; Χαμένος κόπος.

Προφανῶς δέν διάβασε οὔτε τίς προδιαγραφές τῆς συγκεκριμένης ἔκδοσης οὔτε τίς ἀπόψεις μου γιά τά ἰταλικά, τά ὅποια, χωρίς τίς Ὡδές, θά εἶχαν φαγωθεῖ ἀπό τή μαρμάγκα τοῦ χρόνου. Ὅλη ἡ ἐλληνική λογοτεχνία τρυγᾷ ἀπό τόν ἀμπελώνα τῶν Ὡδῶν. Γι' αὐτό μιλάμε ἀκόμη γιά τήν ποίηση τοῦ Κάλβου. Ὡς ἐκ τούτου χρειάζεται περισσότερο θράσος, ὅταν περιφρονεῖς μέ τέτοιον κατάφωρο τρόπο τόν κοινό νοῦ, νά ζητᾶς ἀποδείξεις γλωσσομάθειας. Καί μάλιστα μέ τέτοια φτωχή σκέψη καί σέ τόσο μίζερα ἐλληνικά, ὥστε νά θεωρεῖς ὅτι ἡ ἔκδοση τῶν Ὡδῶν «κολακεύει τήν ἐθνική μας αὐταρέσκεια»! Ἐνῶ, ἄς ποῦμε, μέ μιά ἔκδοση τῶν ἀσήμαντων ἰταλικῶν ἔργων ἡ ἐθνική αὐταρέσκεια, ὡς ἐκ θαύματος, θά ὑποχωροῦσε! Μέ τήν «Ἐἰσαγωγή» ξεμπερδεύει κι αὐτός στά γρήγορα: «θεωρητικές σαπουνόφουσκες». Παρότι μᾶς ἔχει συνηθίσει σέ κάτι τέτοια, εἶναι ἀπορίας ἄξιον ἀπό πού ἀντλεῖ τήν κομπή του εὐγλωττία. Δέν ἔπρεπε νά τό εἶχα ξεχάσει: θρασύτητα καί βλακεία πάνε μαζί.

¹¹ Γιά παράδειγμα σημειώνει ὁ Βίτσι (Ὁ Κάλβος καί ἡ ἐποχή του, Στιγμή, Ἀθήνα 1995): «Δέν σκοπεύουμε νά παραθέσουμε οὔτε κἀν σύντομα τήν ὑπόθεση τοῦ Ἰππία καί τοῦ Θηραμένη [...] τραγωδίες πού σήμερα πιά δέν διαβάζονται» (σ. 18). Ὁ Ζώρας (Νέα Ἐστία 1960) ἀποκαλεῖ τά ἰταλικά ἔργα «πρωτόλεια» (σ. 88) καί χαρακτηρίζει τόν Θηραμένη καί τίς Δαναΐδες «σχολικές ἀσκήσεις» (σ. 89). Καί ὁ Λίνος Πολίτης στό ἴδιο τεῦχος σημειώνει: «Ἀλλά ὁ λόγιος Κάλβος λίγο μᾶς ἐνδιαφέρει: μᾶς ἐνδιαφέρει ὁ ποιητής. Καί πάλι ὄχι ὁ ἰταλόγλωσσος ποιητής [...] ἀλλά ὁ ὄρμος ποιητής τῶν Ὡδῶν...» (σ. 335). Θά μπορούσα νά προσκομίσω πολλές ἀκόμη μαρτυρίες ἀλλά σέβομαι τό χρόνο καί τήν ἀντοχή τῶν ἀναγνωστῶν.

Τό κόκκινο πανί όμως είναι τά ονόματα του Ντερριντά και του Ντέ Μάν. "Αν θέλει κανείς να στείλει κατευθείαν τον Ν. Β. στον ψυχαναλυτή του, αρκεί να αναφέρει τους άκατονόμαστους. "Άλλη φορά θά τό σκεφτώ. Δέν θέλω να του κάνω κακό. Προς άποφυγήν τραγωδίας λέω να περιοριστώ στον Σεφέρη και στον Καραντώνη. "Όλα τότε θά ταιριάζουν ώραϊτα. "Ακραιφνώς ελληνικά. Μήν ξαφνιάζεστε: όντως είναι ο ίδιος πού λίγες άράδες πίο πάνω μιλούσε για «έθνική αύταρέσκεια». "Επειδή όμως τέτοιοι άεριοϋχοι παλικαρισμοί δέν περνάνε σέ μένα (λάθος πόρτα χτύπησε), τον παραπέμπω σέ ένα άπόφθεγμα του Λίχτενμπεργκ:

Σπανίως [άερισζήδες όπως ο Ν. Β.] έχουν στο κεφάλι τους περισσότερο φως από όσο ίσα ίσα χρειάζεται για να ιδούν ότι μέσα είναι άδειο.

Τά δεινά του Κάλβου όμως δέν τελειώνουν μέ αυτές τίς κούφιες φιλολογικές όμοβροντίες. "Ο Ν. Β. συνέχισε στην *Καθημερινή* (26.1.2010) για να γίνει λείει πίο «αναλυτικός». Φοβερές οι καταγγελίες του. Φανταστείτε: επειδή θεωρώ πως δέν έχει γραφεί μία βιογραφία ή ένα μυθιστόρημα για τον Κάλβο άντάξια του βίου και της εποχής του, συμπεραίνει ότι άγνοω όσα υπάρχουν. Συντριπτική λογική. Φανταστείτε επίσης ότι όταν, ακολουθώντας παμπάλαια άφηρηματική συνήθεια, γράφω πως ο Κάλβος τό 1816 αφήνει πίσω του τά ιταλικά για να άναμετρηθεί μέ τά άγγλικά, ο Βαγενάς συμπεραίνει ότι κάτι τέτοιο θέλει να πει πως ο Κάλβος έγκαταλείπει τά ιταλικά. Σέ τέτοια κριτική όξύνοια όμολογώ ότι παραμερίζω. "Άλλά έπονται χειρότερα. "Η άστυνομία πού άπελαύνει τον Κάλβο δέν είναι ιταλική, ισχυρίζεται, άφου "Ιταλία δέν υπάρχει άκόμη και ο ποιητής είναι υπήκοος του Δουκάτου της Τοσκάνης. Αυτό είναι τρομερό. "Εφόσον άκόμη δέν υπάρχει "Ιταλία ως κράτος θά έπρεπε οι ιστορικοί να μην άποκαλούν τό Δουκάτο *ιταλικό κρατίδιο*, οι τεχνοκρίτες να μην μιλούν, αν πάμε πίο πίσω, για ιταλική "Αναγέννηση και ο ίδιος ο Βαγενάς να μην διακινεί τον *Ιταλό Κάλβο*, ή τά *ιταλικά έργα* του Κάλβου ή τον Κάλβο στην *Ιταλία*. "Όπως και αν έχει τό πράγμα όμως ή άλήθεια είναι ότι ή άστυνομία παραμένει πάντα άστυνομία (παρεμπιπτόντως: οι άστυνομικοί της ήταν "Ιταλοί). "Επίσης τό 1816 ο Κάλβος δέν έγκαταστάθηκε, λείει ο Βαγενάς, «αναγκαστικά» στη Ζυρίχη, άφου μπορούσε να πάει όπου ήθελε. Δηλαδή, αν γράψω ότι κάποιος, διωκόμενος από τή Χούντα «έγκαταστάθηκε αναγκαστικά στο Πα-

ρίσι», είναι σαν να λέω ότι του άπαγορευόταν να έγκατασταθεί κάπου άλλου!

Αυτά τά άσυγχώρητα λάθη (του χαρίζω κάτι μπερδέματα μέ τούς μήνες) επικαλείται ο Ν. Β. για να καταδικάσει μία όλόκληρη έκδοση. Πρέπει να πω ώστόσο ότι χάρηκα πού αναγνώρισε τον έαυτό του στους «μουλωχτούς και κρυφοδάγκωτους» του Σκαρίμπα, αν μή τί άλλο δείχνει κάποια πρόοδο στον τομέα της άυτογνωσίας. "Η τακτική να ένδύεται ή προσωπική επίθεση τή λεοντή της έπιστημονικής σοβαροφάνειας και ή άναγωγή του «λάθους» σέ άπόλυτο «κριτικό» έργαλειό φανερώνουν όχι μόνο τήν παθογένεια της ελληνικής «πνευματικής» ζωής αλλά άποδεικνύουν τί σημαίνει να λεηλατείς τό κενό. Χολωμένος από τό διασυρμό του ο Ν. Β. θέλησε να συνεχίσει τίς περι Κάλβου λαθολογίες του (βλ. έφ. *Τό Βήμα*, 3.4.2010) αλλά και πάλι άστοχεϊ, πράγμα πού τον κάνει να επιδίδεται μετά πάθους στο άθλημα της καταμέτρησης (όλα μέ τό μέτρο!). "Η άπάντησή μου στά θηριώδη του φληναφήματα (βλ. έφ. *Καθημερινή*, 23.3.2010) δέν τον συνέτισε. "Εκανε ό,τι κάνει πάντα: παριστάνει πως τίποτε δέν συνέβη και προχωρεί άμετανόητος. Κατά μία έννοια εύτυχώς κράτησα άπασχολημένο τον άρχιερέα και τό ίερατείο του να βασανίζουν τά ώριμα μάτια τους λέξη λέξη για να ξεβοτανίσουν τό βιβλίο μου από τά ένοχλητικά ζιζάνια. "Αν μή τί άλλο προφύλαξα τό κοινό από τά χειρότερα: να γράψουν «σοβαρά». «Οι δάσκαλοι, τί φυλή και τί πληγή!» πού θά 'λεγε και ο Παλαμās.

Τί βαρυσήμαντο έχει να ανακοινώσει τώρα; Τή δαντική περιγραφή για τίς περιπέτειες μιάς βιβλιογραφικής αναφοράς στα ιταλικά. Μαζεύει και δυό τρεϊς άβλεψίες για να φτουρήσει τό πράγμα και να βελτιώσει τό έπιθετολόγιό του. Δειγματοληπτικά: έξανίσταται ο κολοφών της διάνοησης γιατί μία (1) φορά άποδίδεται τό ποίημα «Ode agli Ioni» στα ελληνικά ως «'Ωδή εις τας 'Ιονίους», άποσιωπά όμως ότι σέ τρεϊς (3) περιπτώσεις (σ. 18, 288, 297) γράφεται σωστά ως «'Ωδή εις 'Ιονίους». "Επίσης, πως έτυχε και δέν είδε, σέ βιβλίο πού έπιμελήθηκε ο ίδιος (*Οι 'Ωδές του Κάλβου*, 1992, σ. 141) τήν άναφορά του Δημαρά στην «ώδή στα ίονια νησιά»; Θεωρώ ότι είναι υπερβολικό να υποβάλω περαιτέρω τούς αναγνώστες στη δοκιμασία της φιλολογικής μικροπολιτικής. Δέν ανήκω σέ εκείνους πού γράφουν επειδή βαριούνται να σκεφτούν. Σέ αυτή τήν τέχνη ειδικεύονται χρόνια οι επαγγελματίες της άγοράς σαν τον Ν. Β., μέ έξαιρετικές

επιδόσεις στίς δημόσιες σχέσεις και στον παρασημαστικό παραγοντισμό. "Όσοι πουλούν τον πυρετό για ν' αγοράσουν μέτρο.

Είναι, επίσης, τό λιγότερο γελοίο νά διαμαρτύρεται ό επαγγελματίας διαστροφέας για τούς χαρακτηρισμούς πού του άπευθύνω. "Αν δέν κάνω λάθος δέν άσχολήθηκα ποτέ πρώτος μαζί του. Ούτε τώρα ούτε στό παρελθόν. Είναι κομμάτι σόλοικο ό ύβριστής νά ζητᾶ και τά ρέστα. Σάν νά μήν έφταναν αυτά κάνει φιλότιμη προσπάθεια νά φλερτάρει μέ τήν εύφυλογία παριστάνοντάς με έπιππο πάνω σέ «κάλαμο» (σέ άπλά και σωστά ελληνικά θέλει νά πεϊ ότι καθάλησα τό καλάμι). Δέν έχει άδικο. Προτιμῶ νά πέσω και νά τσακιστῶ «άφ' ύψηλά», όπως λέει ό Κάλβος, παρά νά κινδυνεύω μήπως μέ πατήσουν, όπως κινδυνεύει ό ίδιος, καθώς σέρνεται ικανοποιημένος στην ατεπάρκειά του.

Οί περιπτώσεις του Μ. Π. και του Ν. Β. είναι διδακτικές, έστω και αν επιδίδονται σέ άσκήσεις ψευδολογισύνης. Έχουν μία τελείως έργαλειακή άποψη για τή σκέψη και τή γραφή. Συναμα διψάνε για άνευ όρων αναγνώριση. Σέ αυτό όφείλονται και οι όξύχολες κακιούλες πού ξερνᾶ ή γραφίδα τους. "Ένα είναι σίγουρο, ότι μιλάμε για άλλον Κάλβο, διαβάζουμε άλλον Κάλβο και νιώθουμε άλλη ποίηση.

Θά ήταν όμως παράλειψη νά μήν αναφέρω, μέ αυτή τήν περίσταση, και τον Άλέξη Ζήρα, υπερασπιστή τής έμπειρικής φιλολογίας και τής όρθολογικής κριτικής (βλ. έφ. *Αύγή*, 1.11.2009). 'Ο εν λόγω βαθνουστάτος κριτικογράφος δέν άσχολείται μέ «λάθη», ούτε νοιάζεται για τό σύνολο τής έκδοσης, αλλά καταπιάνεται μέ τήν «εισαγωγή», ή όποία γενικῶς τον παλαβώνει. "Όχι για κάτι συγκεκριμένο, αλλά είτε γιατί «δέν έχει ραχοκοκαλιά» (τί έννοει άραγε;), είτε γιατί θεωρεί ότι στηρίζεται σέ δύο άφέντες «τήν τεκμηρίωση και τήν υποκειμενική έντύπωση» (ό ίδιος πόσους «άφέντες» ύπηρετεϊ αναρωτήθηκε ποτέ;), είτε γιατί έχει χαθεϊ «τό στοίχημα των αναλογιών» (άπροσδιόριστη κριτική έννοια άγνωστου προελεύσεως).

Σέ αυτά μπερδεύει, καταλαβαίνοντας συνήθως άλλα άντι άλλων, έννοιες, μεταφορικά σχήματα ή στοιχειώδεις ρητορικές τεχνικές, ενῶ άποσιωπᾶ ζητήματα ουσιώδη έξ όρισμού σέ τέτοιο έγχειρήμα. Για παράδειγμα, δέν φαίνεται νά κατανοεϊ τον άπλό άφηρηματικό σχεδιασμό τής εισαγωγής πού θέλει νά καλύψει άνάγκες όσο τό δυνατόν περισσότερων αναγνωστών (καταργεϊ άραγε κάτι τέτοιο τή χρησιμότητα τής έκδοσης;) και έπομένως άλλιῶς άντιμετωπίζεται τό

βιογραφικό μέρος και άλλιῶς, λ.χ., εκείνο πού αναφέρεται στην ποιητική του Κάλβου. Καταλήγει έτσι στον έξωφρενικό ισχυρισμό ότι άλλου γράφω «ώς μυθοπλάστης βιογράφος» και άλλου ως «φιλόλογος». Περιέργη διάκριση αλλά άκρως διαφωτιστική για τήν πρωτοτυπία τής σκέψης του. Αντί νά άσχοληθεϊ μέ τό ίδιο τό κείμενο ως κείμενο, μέ τό σύνολο του δηλαδή (και μάλιστα σέ μία έποχή όπου ό κόπος τής γραφής και του στοχασμού άποφεύγεται), για νά δεϊ αν είναι πειστικό και ένδιαφέρον, επιδίδεται σέ ψοφοδεεϊς διακρίσεις.

Συναμα ξεμπερδεύει τροχάδην μέ δύο τελείως διαφορετικά πράγματα: μέ τά κενά τής βιογραφίας του Κάλβου (άφου δέν τά βλέπει, πώς είναι δυνατόν νά ύπάρχουν;) και μέ τίς έρμηνευτικές ύποθέσεις για τό βίο του πού, άνάμεσα σέ άλλα, ύπολογίζουν και τίς «άπώλειες» τής μάνας και τής πατρίδας. Χωρίς νά προτείνει κάτι διαφορετικό, πιστεύει και διατυπώνει στεντορειῶς ότι για όλα φταίει ή κακούργα ή «άποδόμηση». Έδῶ ενός λεπτού σιγή. Νά πάρουμε μία άνάσα. Τί δουλειά έχει ή άποδόμηση μέ τά διάφορα «άφηγήματα» για τή ζωή του Κάλβου; 'Ο κάθε μελετητής, άξιοποιώντας τό ιστορικό ύλικό, είναι αναπόφευκτο νά τό ζυγίσει και νά τό έπεξεργαστεϊ μέ τον τρόπο του, προτείνοντας συχνά ύποθέσεις άνάγνωσης και όχι άπόλυτα αιτιοκρατικά σχήματα. 'Από τή στιγμή πού δέν ύπάρχει ό ισχυρισμός τής αλήθειας και τής άντικειμενικότητας (τον όποιο άσυνειδήτως ό Α. Ζ. άσπάζεται τήν ίδια στιγμή πού τον χρεώνει άψιχῶς στους άλλους), ή άσκοπη δαμνοποίηση τής άποδόμησης άγγίζει τά όρια τής γραφικότητας.

Κάτι άλλο πού δέν κατανοεϊ ό Α. Ζ. είναι όλο αυτό τό μυστήριο πού θέλει νά φανερώσει τον Κάλβο σαν ποιητή μέ τον όποιο έχουμε ακόμη ανοιχτούς λογαριασμούς. "Όπως δέν ύπάρχουν κενά για τήν καταγραφή του βίου του έτσι δέν ύπάρχει και τίποτε εκκρεμές μέ τήν ποιητική γραφή του. "Όλα λίγο πολύ έχουν ειπωθεϊ, έξηγηθεϊ, κατανοηθεϊ. Προς τί όλη ή φασαρία! 'Ο Κάλβος είναι αυτός πού είναι. 'Ο Α. Ζ. έχει τίς άπαντήσεις. Καθαρές και ξάστερες. Χωρίς έρωτηματικά. "Έτσι κατανοεϊ τήν ποίηση ή κριτική του αυθεντία. "Ό,τι δέν ταιριάζει σέ αυτή τήν προκρούστεια λογική χαρακτηρίζεται «θεωρητικολαγνεία και ποιητικισμός» [sic], «ψυχολογισμική άκροβασία» (έξοχα ελληνικά!), «σλαβοϊζέκεια άπόφανση για τίς πολλαπλές ταυτότητες» [διπλό sic]. 'Αναρωτιέται κανείς σέ ποιόν πλανήτη ζεϊ και αν πράγματι παρακολουθεϊ όσα δεκαετίες τώρα γίνονται στό χῶρο του. Μοιάζει ώσαν νά έχει πάρει χαμπάρι άπολύτως τίποτε.

Όταν μάλιστα φανερώνει τό κρυφό χαρτί του γιά τήν ανάγνωση καί κατανόηση τής κάλβειας λύρας, τότε τά ἐπιχειρήματα καταρρέουν καί μένει κανείς, καθαφιστί, τελείως ἐνεός. Όλα, βροντοφωνάζει ὁ Α. Ζ., θά εἶχαν λυθεῖ καί φωτιστεῖ ἂν οἱ μελετητές, ἀντί νά ὑποκύπτουν στή «θεωρητική αὐταρέσκεια», ὅπως ἡ ἀφεντιά μου, ἔκαναν ἴατι πολύ ἀπλό, ἂν ἐξέταζαν δηλαδή τίς «διακειμενικές» σχέσεις Κάλβου καί Φόσκολου. Μετά ἀπό μιά τέτοια παρατήρηση, ἡ ὁποία αὐτόνομως θά μπορούσε νά ἀποτελέσει ἀντικείμενο συγγραφῆς ἐγχειριδίου πρώτων βοηθειῶν πρὸς ἐπίδοξους κριτικούς μέ τίτλο, ἄς ποῦμε, «τί πρέπει νά ἀποφεύγετε πάση θυσία», καί πρώτη συμβουλή: «μὴ χρησιμοποιεῖτε ἔνοιες πού δέν κατανοεῖτε καί μὴ ἀνακοινώνετε τό πασίγνωστο σάν πρωτότυπο», δέν ὑπάρχει ἄλλη σωτηρία ἀπὸ τήν ἀναχώρηση στή φύση. Καλύτερα τά ραπανάκια.

Σημειῶστε τρεῖς λέξεις: «ἀποδόμηση» «αὐταρέσκεια», «ἐρασιτεχνισμός». Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἐπανερχονται συχνά στό λεξιλόγιο ὄσων φτιάχνουν σκιάχτρα γιά νά μάχονται μέ τή σκιά τους. Στήν πρώτη φορτῶνουν ὅ,τι μπορεῖ κανεὶς νά φανταστεῖ. Τί πιό εὐκολο; Ἄντί νά κάνεις τόν κόπο νά ξαραχνιάσεις τό κρανίό σου, πετᾶς τή μαγική λέξη καί ὄλοι ἔντρομοι τρέχουν γιά βοήθεια. Μέ τή δεύτερη καταδικάζεται συνήθως τό μεράκι τῆς γραφῆς. Οἱ ἀνέραστοι τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας θεωροῦν πῶς ὅσοι ξεφεύγουν ἀπὸ τό βρακί τῆς βαρετῆς τους εὐπρέπειας εἶναι «αὐτάρεσκοι». Ἡ τρίτη χρησιμοποιεῖται γιά νά ἐκδιωχθοῦν ἀπὸ τούς γνήσιους ἐπαγγελματίες οἱ παρεῖσακτοι ἐρασιτέχνες. Σωστός διαχωρισμός. Ποιός θά προτιμοῦσε νά ἀνήκει στό σινάφι τῶν ἐπαγγελματιῶν αὐτῆς τῆς συνομοταξίας; Τόσα χρόνια ὅ,τι κατάφεραν οἱ λιμοκοντόροι τοῦ πνεύματος, εἶναι ἡ ἀναπαραγωγή τῆς μοχθηρῆς ἐναντιοφροσύνης τους μέ ἄφογα ἐπαγγελματικό τρόπο. Χίλιες φορές ἐρασιτέχνες λοιπόν. Καί ἂν σκεφτεῖ κανεὶς τί καλή παρέα πού θά ἔχει, τούς χαρίζει ἀνυπερθέτως τό «ἐπάγγελμα».

Ἄντιλαμβάνομαι φυσικά τήν ἀπορία τοῦ καλοπροαίρετου ἀναγνώστη: τέτοιος ὀρμαγδός, τόσος αὐτοδαπανισμός, ὅλη αὐτή ἡ δυσγάργαλη εὐφυολογία, γιά τόν Κάλβο; Ψήλωσε τόσο ἡ εὐαισθησία τῶν ἐλεφάντων; Μακάρι νά ἦταν ἔτσι. Στήν περίπτωση τοῦ Πασχάλη εἶδαμε ὅτι τό μάνταλο χτυποῦσε γιά νά ἀκούσει ἡ θύρα. Ἄν εἶχα ἀναφερθεῖ, ἔστω καί ὑποσελιδίως, στά τρία λυμφατικά ἀρθρίδιά του, νά εἶσθε βέβαιοι ὅτι ὁ Κάλβος θά πήγαινε γιά βροῦβες. Αὐτό πού

κυριολεκτικά «ἀποδόμησε» τόν λατινιστὴ ἦταν ἡ ἀπουσία τοῦ ὀνόματος του. Γιά τόν Κάλβο θά νοιαζόμαστε τώρα. Τό ἴδιο καί ὁ Βαγενᾶς. Τόσα χρόνια θαναουουργεῖ καλβολογώντας, μέ οὐράνιες σφαῖρες, ἰταλικά ἀριστουργήματα καί φιλολογικὲς ἀνασκοποῖσεις, πῶς εἶναι δυνατόν νά μὴν τόν σέβονται, ἔστω νά τόν ἀποθεῶνουν. Ἄντ' αὐτῶν μάλιστα νά τόν ἐπικρίνουν κιόλας. Αἰθόπη! Ὑπάρχει ἐπίσης ἡ πιθανότητα (δέν βάζω καί τό χέρι μου στή φωτιά!) νά συμμετέχει, ὅπως πάντα μέ τό ἀζημίωτο, στή μελλοντικὴ ἔκδοση τῶν «Ἀπάντων» τοῦ Κάλβου ἀπὸ τό Μουσεῖο Μπενάκη. Ὅποτε... Νά μὴν ξεχνᾶ ὁ ἀναγνώστης ὅτι ζοῦμε στήν Ἑλλάδα καί δέν πρέπει νά φανταζόμαστε σημεῖα καί τέρατα. Όλα μπορεῖ νά ἐξηγοῦνται ἀπλά. Ὅπως ἔλεγε καί ὁ σύντροφος Μάρξ, ὅταν δέν καταλαβαίνεις τί γίνεται, ψάξε στήν τσέπη τοῦ ἄλλου. Κυριολεκτικά καί μεταφορικά, προσθέτω ἐγώ. Ἐκεῖ θά βρεῖς τή μονέδα πού ἐπιτηδεῖως ἀποκαλεῖται «Κάλβος».

Ἐπειτα ἀπὸ τόσες ἐμβριθεῖς καί γενναϊόδωρες ἀναλύσεις, μετά ἀπὸ τέτοιο ἀποσκυβάλισμα τῶν κειμένων, πῶς θά ἦταν δυνατόν νά θεωρηθεῖ ἡ «ξενότητα», ὁ ὅρος πού χρησιμοποίησα γιά νά διερευνήσω τό παράδοξο πού συνιστᾶ ἡ ποίηση τοῦ Κάλβου, ὡς κρίσιμος ἐρμηνευτικός διάυλος στήν ἀναμέτρηση μέ τήν ποιητικὴ τῶν ὠδῶν; Καί οἱ τρεῖς προαναφερθέντες καμπαλέρος συμπεριφέρονται σάν μικρά κακομαθημένα παιδιά: λοιδωροῦν ἢ ὑποβαθμίζουν ὅσα δέν κατανοοῦν. Ἡ ξενότητα, ὅμως, εἶναι μιά σκόπιμα διαλεγμένη λέξη γιά νά εἰκονίσω αὐτό πού στήν ποίηση τοῦ Κάλβου δέν εἶναι δυνατόν νά περιγραφεῖ τήν ἴδια στιγμὴ πού ἐπιζητεῖ τήν περιγραφή του. Εἶναι τό περίσσευμα πού γλιστρᾷ ἀπὸ τήν ἐρμηνεία, πού δέν χωρᾷ στήν κατανόηση, τό βάρος τοῦ λόγου πού τόν κάνει ξεχωριστό, ἐνῶ σέ ὅλα τά ποιητικά ἐπιμέρους θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ἀπλὸς στιχοπλόκος. Καταλαμβάνει ὅλη τήν ἐπικράτεια τοῦ ἔργου: τήν ἴδια τὴ γραφή του, τήν ἀναγνωστικὴ δεξιότητά του, τὴ θέση του στήν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας, τὴν πορεία του στό χρόνο (κυρίως τὴν τύχη του στά χέρια ἄλλων ποιητῶν), τὴ σημερινή του κατάσταση.

Δέν ἀποδίδω τὴν ξενότητα στίς προθέσεις τοῦ Κάλβου ἀλλὰ στή δράση τοῦ ποιητικοῦ του λόγου, ὅπως ἐγώ τόν διαβάω. Δέν ὀρίζει μόνο μιά ποιητικὴ δυσκολία ἢ διαφορά ἀλλὰ μιά αἰνιγματικὴ ἰδιαιτερότητα πού μόλις πᾶς νά τὴν ἐρμηνεύσεις τὴν ἴδια στιγμὴ τὴ χάνεις. Ὁ Κάλβος φέρνει σέ δύσκολη θέση τούς ἐρμηνευτὲς κάθε ἐποχῆς,

γιατί απαιτεί να απαντήσεις στο αμειλικτο ερώτημα: μέ ποιά κριτήρια ένα ποίημα θεωρείται σπουδαίο και μοναδικό, μέ ποιά μέτριο και αδιάφορο; Τουτέστιν καλούμαστε να απαντήσουμε, γιατί πρέπει να διαβάζουμε ακόμη τόν Κάλβο, αν αποκλείσουμε τά γραμματολογικά, έθνοπατριωτικά, έπετειακά και έθιμικά κριτήρια; Πιστεύω ότι χωρίς τήν ενδογενή του ξενότητα (ένα είδος αντίπραξης στον ίδιο του τον έαυτό, μιά ιδιοτελή αντίσταση στην ίδια τήν ποιητική γλώσσα), λίγοι θά τόν γνώριζαν σήμερα και ακόμη λιγότεροι θά νοιάζονταν για τό έργο του.

4. Ἡ επίσκεψη τῶν σαλιγκαριῶν

Τούς περίμενα. Ἦξερα ότι πάντα βγαίνουν έξ ένστίκτου, όπως τά σαλιγκάρια μετά τή βροχή. Σέρνονται και βυσοδομοῦν, «άνεπαρκῶς έρμαφρόδιτα», κατά τό λεξικό. Λίγο και από τά δύο. Ὀλίγον έθνικά και όλίγον χριστιανίζοντα. Ἄλλά πάντα μέ αυτοπεποίθηση, μέ τό ένστικτο τῆς «έμφάνισης» σέ πλήρη διέγερση. Τά περίμενα και ύστερα από τήν έκδοση τοῦ Σολωμοῦ και έπειτα από τήν έκδοση τοῦ Κάλβου. Τά περιμένω ακόμη, γιατί όπου νά ναι θά φανοῦν και τά υπόλοιπα. Ἔχουν, μεταξύ άλλων, ένα μεγάλο ταλέντο: νά τά κατεβάσουν όλα στο «ῦψος» τους, νά τά φέρουν στο «επίπεδό» τους, νά τά «ίσοπεδώνουν», για νά μπορέσουν νά τά εξαφανίσουν. Συνήθως δέν κινδυνεύεις, μόνο λερώνεσαι, κάποτε όμως μπορεί νά γίνουν δηλητηριώδη, ιδιαίτερα όταν αντιλαμβάνονται ότι θά τά πατήσεις. Θυμᾶμαι, όταν τά σκέφτομαι, μιά ρήση τοῦ Ραμπιντρανάθ Ταγκόρ: «Ἄν εἶσαι σκουλήκι ἢ σαλιγκάρι, νά μήν παραπονιέσαι όταν σέ πατοῦν».

Ὅλες έτούτες οἱ παραβολές αφήνονται στή δημιουργική διάθεση τοῦ αναγνώστη νά τίς έπεξεργαστεί και νά τίς έμπλουτίσει μέ τή διαδικασία τῶν ελευθερων συνειρωῶν. Ἐγώ ἄρχισα νά γράφω μέ τήν πρόθεση νά σχολιάσω κάποιες αντιδράσεις στην έκδοση τοῦ Κάλβου (λιγότερο τοῦ Σολωμοῦ) εν είδει προσωρινῶ ύστερόγραφου. Πολλοί θά σκεφτοῦν ἢ θά ποῦν: «Μά τί κάθεται τώρα και κάνει; Ἄξιζει τόν κόπο νά ασχολεῖται μέ τά σαλιγκάρια τῆς φιλολογίας και τῆς κριτικῆς; Ἄς αφήσει τά πράγματα νά κυλήσουν από μόνα τους. Ὁ χρόνος πάντα σβήνει τά μοχθηρά ἴχνη». Ἄλλοι μᾶλλον θά προσθέσουν: «Και γιατί τόση οξύτητα, δέν μπορούσε νά πει δύο κουβέντες άπλές, χωρίς πάθος; Ἡ ένταση άδικει τό επιχείρημα. Στο κάτω κάτω δέν χάθηκε ο κόσμος.»

Ἡ απάντηση είναι ευθεία, χωρίς φιροτιῶρες: αναγνωρίζοντας τή συνετή συμπεριφορά εκείνων πού δέν απαντοῦν σέ άγράμματος ἢ πονηρούς ἢ ματαιόδοξους ἢ κομπλεξικούς, είναι λάθος, κατά τή γνώμη μου, νά δεχτεί κανείς τή χλιαρή σούπα πού λέγεται πνευματική ζωή εν Ἐλλάδι, όπου πρέπει νά απολογοῦνται όσοι δέχονται τό κόστος (και είναι πολλαπλῶς δυσανάλογο) τῆς ελευθερης γνώμης, τῆς σκληρῆς εργασίας, τῆς σύγκρουσης για απόψεις και πεποιθήσεις, τῆς μοναχικῆς διαδρομῆς ως πολιτικῆς και πολιτισμικῆς θέσης, και νά φαίνονται τάχα μου «ὑπεράνω», ψύχραιμοι, πολιτισμένοι, μέ καλούς τρόπους, τουτέστιν πιό «έπιστημονικά αξιόπιστοι», οἱ διαχειριστές δημοσιῶν σχέσεων, οἱ ισορροπιστές συμπερόντων, οἱ ασπάλακες τοῦ σχολαστικισμοῦ και τοῦ ακαδημαϊκοῦ τύπου, οἱ ψωραλέοι ὑβριστές, οἱ ναοειδεῖς αλαζόνες μιᾶς πεθαμένης ἐπιστήμης, πού αυτοθαυμάζονται και νομίζουν ότι κάθε φορά, όταν ξεροῦν χολή μαζί και κοινοτοπία, συγκλονίζεται τό σύμπαν. Σιγά τ' αὔγά. Δέν πρέπει νά τούς προσπερνᾶμε περιφρονητικά, πρέπει και νά τούς φανερώσουμε.

Ξέρω ότι δέν είναι σωστό νά ξεοδεύεται κανείς. Ὅχι μόνο για νά κάνει οἰκονομία δυνάμεων για τά σπουδαία τοῦ βίου και τῆς τέχνης αλλά γιατί, όταν πρόκειται για «ῶμφακες» ἢ, νεοελληνιστί, για «κρεμαστάρια», είναι προτιμότερο νά αφήσει τίς αλεποῦδες νά γλείφουν τόν πληγωμένο ἐγωισμό τους ἢ νά βράζουν μέ τό ζουμί τους. Θεωρῶ όμως ότι δέν πρέπει νά μένει ατιμώρητη ἢ ανάγωγη συμπεριφορά, τό ακάθεκτο θράσος και τό ἱταμό ῦφος. Γι' αυτόν ακριβῶς τό λόγο μαγειρεύτηκε τό παρόν κριτικό «παστίσιο». Σολωμός και Κάλβος είναι ἡ ἀφορμή νά λογαριασῶ ξανά (και για πάντα) μέ ὅσους θεωρῶ ότι ἔχω, ταυτόχρονα, μιά βαθύτατα αισθητική, πολιτική και ἐπιστημονική διαφωνία. Μέ τή χρεοκοπημένη διάνοηση και ἐπιστήμη.

Βλέπω ἤδη τό ῦφος τῆς ξιπασμένης γεροντοκόρης, πού διαφημίζει τήν παρθεσία της, νά μέ κατακεραυνώνει είναι όμως καιρός νά πει κανείς τά λιγοστά του λόγια χωρίς περιστροφές, εὐφημισμούς και χατζιαβάτικες τσιριμιόνιες: όπως ἡ χώρα βουλιάζει οἰκονομικά ἐδῶ και δεκαετίες αλλά παριστάνουν ότι δέν καταλαβαίνουν, ἔτσι χρεοκοπεί και σέ ὅλα τά ἄλλα (τοῦ ἀγίου πνεύματος μή ἐξαιρουμένου) πολιτικοί, ἐπιχειρηματίες, πάσης φύσεως δημόσιοι λειτουργοί, ἐπιστήμονες, λογοτέχνες, ποικιλώνυμοι ταγοί, δάσκαλοι, κριτικοί, κίρχανάδες τοῦ λαϊφστάιλ, διαφορογενεῖς μαστροποί τῆς τέχνης, ἡ χλωρίδα και ἡ πανίδα τῆς δημοσιότητας (σέ τηλεοπτική κατεξοχήν κλίμακα)

χρόνια τώρα συμμετέχουν στη γαγγραινώση του κρατιδίου και σπρώχνουν στην ἔσχατη κατάντια. Οἱ ἐξαιρέσεις δὲν εἶναι ποτέ παρηγοριά και τὰ ἄλλοθι ἔχουν τελειώσει. Ἀπομένει λίγη αὐτογνωσία, ἂν ἀντέχει ἀκόμη κανείς.

Σέ αὐτό τό κλίμα τό νά μιλάμε γιά «Λακεδαιμονίους» φαντάζει ὑπερβολικό. Ἴσως και νά εἶναι. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά: μήπως ἡ στάση πού λέει ἢ δείχνει ὅτι ὅλα περνᾶνε, ὅτι δὲν χάθηκε ὁ κόσμος, ὅτι «δὲν θαριέσαι...», τελικά μᾶς ἔχει ὀδηγήσει ἐκόντες ἄκοντες σέ μιά συμπαιγνία πού σερβίρει ἀδιαλείπτως τή χλιαρή σούπα πού προανέφερα; Ὅπως και ἂν ἔχει τό πράγμα, ὁ τελευταῖος πού ὀφείλει νά ἀπολογηθεῖ εἶναι ἐκεῖνος πού ἔχει δεχτεῖ τήν ἐπίσκεψη τῶν σαλιγκαριῶν. Ἄν σέ ὅλα αὐτά ὑπάρχει ὑπερβολή, ἡ αἰτία πρέπει νά ἀναζητηθεῖ σέ ἐκείνους πού τήν προκάλεσαν, κατά παράβαση κάθε ἀγωγῆς, εὐπρέπειας και καλαισθησίας. Ἡ ἔνταση εἶναι σκόπιμη. Ἐλπίζω νά ὑπηρετήσῃ ἱκανοποιητικά τούς ἀναγνῶστες πού ἐνδιαφέρονται νά διευρύνουν τό παιχνίδι τῶν συνειρμῶν ἐκείνους πού ἀντιλαμβάνονται τό νόημα τῆς σκηνοθεσίας και ἀνταποδίδουν τό κλείσιμο τοῦ ματιοῦ.

